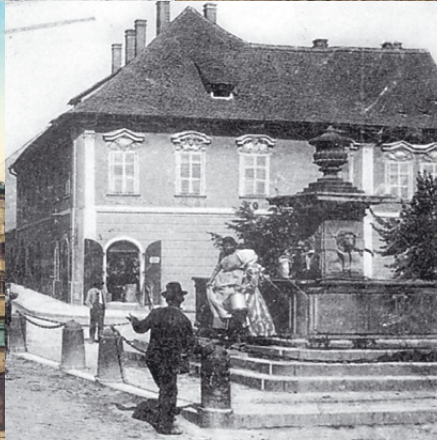
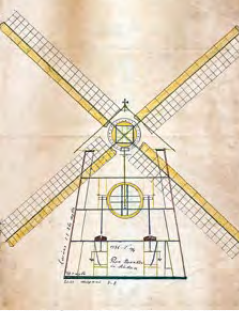

HELSINŠKI
ODBOR ZA
LJUDSKA
PRAVA U
SRBIJI

Panonska urbana kultura

OLGA ZIROJEVIĆ

HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

OLGA ZIROJEVIĆ

Panonska
urbana kultura

Beograd, 2015

Olga Zirojević

PANONSKA URBANA KULTURA

Izdavač

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Za izdavača

Sonja Biserko

Fotografije i ilustracije pribavili:

Vesna Bašić, Gojko Mišković,

Istorijski Arhiv Vojvodine, Istorijski arhiv Grada Novog Sada, Istorijski arhiv Sombor,

Istorijski arhiv Kikinda, Istorijski arhiv u Pančevu, Istorijski arhiv „Srem“,

Istorijski arhiv Zrenjanin, Istorijski arhiv Vršac, Narodni muzej u Kikindi,

Izdavačka kuća „Kairos“, Sremski Karlovci, Branimir Andrić, direktor Arhiva Vojvodine,

Milan Jakšić, direktor Istorijaskog arhiva u Pančevu,

Žarko Dimić, upravnik Arhiva SANU u Sremskim Karlovcima,

vebsajtovi www.wikipedia.org, www.josu.rs

Grafičko oblikovanje i slog

Ivan Hrašovec

Štampa

Grafiprof, Beograd

CIP zapis je dostupan u elektronskom katalogu Narodne biblioteke Srbije

ISBN 978-86-7208-196-1

COBISS.ID-SR 208669452

Izdavanje knjige podržao Pokrajinski sekretarijat za kulturu i javno informisanje AP Vojvodine.

SADRŽAJ

Predgovor: Vojvodanski gradovi Olge Zirojević	4
Reč autora	6
VRŠAC – <i>Hroničar toka istorije</i>	9
PANČEVO – <i>Česta promena imena</i>	17
(VELIKI) BEČKEREK – PETROVGRAD	
– ZRENJANIN – <i>Motor razvoja cele Vojvodine</i>	25
KIKINDA – <i>Tipičan panonski grad</i>	33
SUBOTICA – <i>Od pijaca na glasu, do moderne industrije</i>	41
SOMBOR – <i>Oaza na nepregledu bačke ravnice</i>	51
TITEL – <i>Mnogim vojskama na putu</i>	59
SREMSKI KARLOVCI – <i>Verski, politički, obrazovni... centar</i>	65
SREMSKA MITROVICA – <i>Nesudena carska prestonica</i>	75
NOVI SAD – <i>„Duhovna metropola” i administrativni centar</i>	85
PETROVARADIN	93
ZEMUN – <i>Na raskrsnici važnih puteva</i>	95
RUMA – <i>Kontinuitet kulture i civilizacije</i>	103

VOJVOĐANSKI GRADOVI OLGE ZIROJEVIĆ

Lepota je u tačnosti

Pr ed čitaocem je sažeta knjiga o 12 vojvodanskih gradova naše poznate istoričarke Olge Zirojević. U ovoj knjizi, na prvi pogled, sakupljene su samo “gole činjenice” o istorijskom razvoju Vršca, Pančeva, Zrenjanina, Kikinde, Subotice, Sombora, Titela, Sremskih Karlovaca, Sremske Mitrovice, Novog Sada, Zemuna i Rume, od praistorije do naših dana – ali kada se pogleda bolje, videće se da upravo to obilje podataka, navedenih gotovo bez propratnih komentara, daje upečatljivu sliku o urbanom razvoju u Vojvodini i, možda, i bolje od patetičnih impresija i velikih ocena oslikava samosvojnost šarolikog gradskog života u panonskim varošima oko “Dunavskog limesa”, na razmeđu u kojem su se živopisno mešale različite civilizacije, nacije, običaji, uzanse i politička stremljenja.

Knjiga Olge Zirojević je po pristupu slična onom koji je primenjen u velikom naučnom projektu Matice srpske, *Atlas naselja Vojvodine*, koji vode dr Slobodan Ćurčić, dr Mladen Jovanović, dr Tivadar Gaudenji i dr Aleksandar Ilić, u ukviru koga je objavljeno više publikacija, a u kompletnom obliku zasad se pojavila prva „debeli knjiga“ – posvećena naseljima u Sremu (Novi Sad, 2012). Ipak, portreti vojvodanskih gradova, kako ih oslikava Olga Zirojević su konceptijski potpuniji, jer obuhvataju

i niz podataka o kulturnim i privrednim institucijama. Ono što je zajedničko ovim poduhvatima, je to što se “lepota traži u tačnosti”.

Ovako ispričane priče o vojvodanskim gradovima, kako to čini Olga Zirojević, daju i dragocen doprinos shvatanju onog još uvek kontroverznog i pomalo maglovitog pojma Srednje Evrope, o kome se već dugo vode dugačke rasprave – čak i sa primitivnih pozicija sirovog nacionalizma. Podaci o ljudima u gradovima Vojvodine i njihovoj svakodnevici na svoj nepretenciozan način dokazuju da ona famozna interkulturalnost i Srednje Evrope, pa dakako i Vojvodine, nije samo jedan izmišljeni stereotip koga treba razoriti. Obratite pažnju makar samo na zbirne podatke koliko je samo listova i časopisa, i na kojim sve jezicima, izlazilo u vojvodanskim gradovima, od Gutemberga do danas.

Ovaj simpatični, ali strogo utemeljeni brevijar vojvodanskih gradova, sa njegovim zanatlijama, seljacima i gospodom tokom istorije, kućama i palatama, ulicama i pijacama, skelama i mostovima, prugama i fabrikama, iznenadiće svakog čitaoca zbirnim utiskom o tome šta je zapravo Vojvodina i šta je sve ona darovala i srpskoj urbanoj kulturi, koja se tako teško konstituiše, jer se stalno osporava.

DIMITRIJE BOAROV

U Novom Sadu, oktobra 2013.

REČ AUTORA

Uglasilu *Republika*, inicijatoru osnivanja *Saveza slobodnih gradova* (nakon pobeđe demokratske opozicije u svim većim gradovima Srbije na lokalnim izborima iz 1996/97. godine) došlo se na ideju da se napiše kratka istorija tih gradova. Drugim rečima, da se čitaocima pruži pouzdana i kratka informacija o njima.

U međuvremenu je nestalo *Saveza slobodnih gradova* (posle 2000. godine), a autor je odlučio da se posveti isključivo vojvodanskim gradovima; i to onim najznačajnijim čiji počeci sežu do neolita, odnosno paleolita. A, na osnovu sledeće šeme: naselje u odgovarajućem geografskom prostoru, njegov status (grad, selo) u starom i srednjem veku, turskom periodu, vremenu Habzburške monarhije, pa sve do kraja minulog milenijuma. Tako, savremeni čitalac može dobiti podatke o stanovništvu, njegovom socijalnoekonomskom sastavu, dažbinama u prošlosti, privredi, bogomoljama, školama, bibliotekama, kao i o značajnim istorijskim zbivanjima.

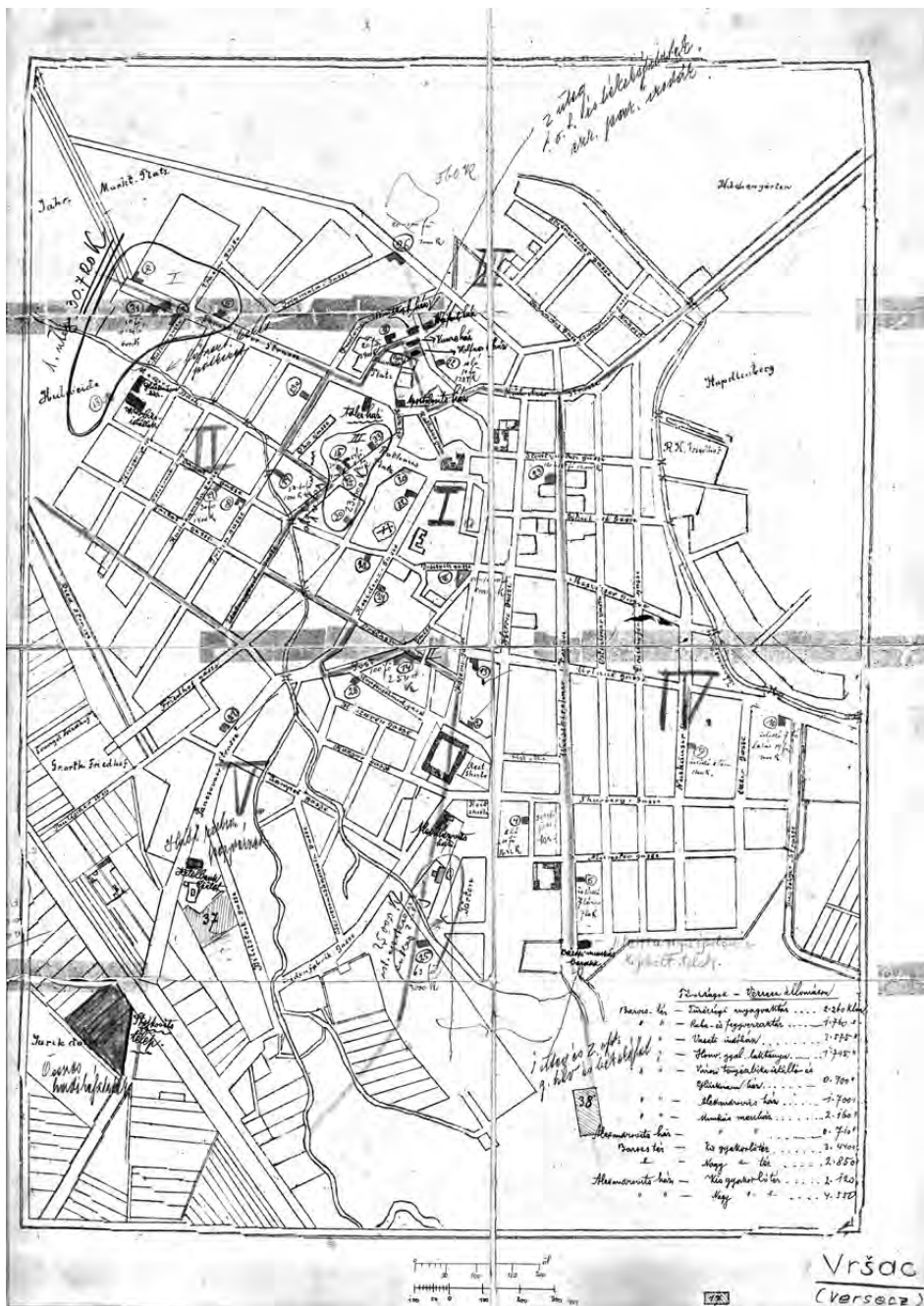

U pisanju ovog teksta u najvećoj meri sam se oslanjala na solidnu monografiju *Vojvodina, znamenitosti i lepote* (Beograd, 1968), uz one o Zemunu, Rumi, Sremskoj Mitrovici i Sremskim Karlovcima, a potom i na rasute vesti po periodici, enciklopedijama, leksikonima i na internetu. Za period turske vladavine korišćeni su, uz objavljene i dosad neobjavljeni osmanski izvori prvog reda. A to su, uglavnom, zvanični popisi stanovništva, poznatiji pod imenom *defteri*.

Na kraju, prijatna mi je obaveza da najtoplije zahvalim svojim kolegama na nesebičnoj pomoći koju su mi u ovom radu pružili; pok. akademiku Slavku Gavriloviću i kolegama arheolozima: akademiku Borislavu Jovanoviću, dr Gordani Jeremić i dr Miletu Stojiću.

Last but not least, veliku zahvalnost dugujem višem arhivisti Arhiva Vojvodine, Vesni Bašić za njen veliki trud oko pribavljanja ilustracija.

OLGA ZIROJEVIĆ

Plan Vršca
(AV, F. 373, 926)

VRŠAC

Hroničar toka istorije

Tokom dugog vremenskog perioda područje Vršca služilo je za ljudska staništa i kao prolazna teritorija raznim narodima – Tračanima, Keltima, odnosno Skordiscima, Skitima, Dačanima, Rimljanima, Gepidima, Sarmatima, Avarima, Slovenima, Mađarima i drugima – čije je prisustvo konstatovano arheološkim nalazima. Vršac je jedan od najstarijih banatskih gradova. Leži u podnožju živopisnih Vršačkih planina, nedaleko od srpsko-rumunske granice. Grupa paleolitskih nalazišta na otvorenom prostoru (Kozluk, Mesić kanal, Crvenka, At), nije još arheološki istražena, dok je neolit potvrđen sa dve kulturne grupe: starčevačkom i vinčanskom; nađeni su keramika, oruđa od kamena i kosti, tegovi za ribarske mreže, figuralna plastika (izuzetno bogato nalazište je u selu Potporanj). I drugo jedno selo, Vatin u kome je otkriveno veliko naselje i nekropola iz bronzanog doba, dalo je čak ime kulturi bronzanog doba u Vojvodini i severnoj Srbiji. Za gvozdeno doba vezana je srebrna narukvica (sa nalazišta At), remek-delo sinkretističke umetnosti Skordiska (iz I veka stare ere). Vršena su i sistematska iskopavanja utvrđenog naselja Židovara (južno od Vršca, na obodu Deliblatske peščare), gde je zastupljeno bronzano, starije i mlađe gvozdeno doba. Izuzetan nalaz je ostava srebrnog nakita (iz I veka stare ere) sa importom helenističkog porekla. Kod Vršca su otkriveni i ostaci dačkog limesa. Još u dalekoj prošlosti ova oblast bila je raskršće mnogih puteva. Putevi od Baltika ka Sredozemlju vodili su podnožjem Vršačkog gorja, a za vreme Rimljana ovuda je prolazio put koji je spajao Meziju i

Dakiju, a prolazile su i saobraćajnice koje su vodile od Dunava ka planinskom delu Banata.

Početkom XV veka (1427) pominje se Podvršanj. U nedostatku izvora, nepouzdana narodno predanje dovodi ga u vezu sa despotom Đurđem Brankovićem. Stari Vršac nalazio se u podnožju brega Kula, na čijem su vrhu još uvek vidljivi ostaci utvrđenja (rekonstruisani 1970). Vršačko gorje, zbog svog dominantnog položaja u ovom delu Banata, oduvek je imalo važan strateški značaj. Otuda su u raznim vremenskim razdobljima, od mnogih naroda, i podizani fortifikacijski objekti. Utvrđenje je ovde postojalo još za vreme Dačana, potom su Rimljani imali tu svoju utvrdenu osmatračnicu. Čini se da do početka XV veka Vršačka kula još nije postojala. Po mišljenju Srećka Milekera, način njenog zidanja vodi poreklo zapravo od Normana. Po predanju, događaji opevani u narodnoj pesmi “Smrt vojvode Kajice” vezani su upravo za ovaj grad i njegovu okolinu.

Naselje i tvrđavu Turci su osvojili 1552. godine. U najranijim zvaničnim popisima osmanske administracije (poznatijim pod imenom defteri) Semlik (od mađ. Somlyo – prvi pomen 1227. godine, u našim izvorima Šemljug), drugo ime Vršac, naziva se tvrđavom (kasnije – palankom). Imala je neveliku posadu.

Oko 1580. godine naselje je sedište istoimene nahije i ima status varoši u kojoj je bilo 30 muslimanskih i 235 hrišćanskih domaćinstava. Među muslimanima ima nekoliko zanatlija (potkivač, krojač, trgovac), upisano je i pet dućana (berberski i čizmarski), a posredno se može zaključiti (pominju se mujezin i hatib) da je postojala i džamija. Hrišćani varoši imali su obavezu – budući da se Vršac nalazio na važnom putu koji je povezivao Temišvar (centar pašaluka) sa (H)ramom na Dunavu i Beogradom – da hrane poštanske konje i daju ljude i kočije za poštansku službu. Za uzvrat, uživali su derbendžijski status, što znači da su neke dažbine plaćali u umanjenom iznosu a nekih su bili sasvim oslobođeni. U ukupnom poreskom prihodu

*Lotičeva kuća
u Vršcu*

od Vršca – iznosio je 49.950 akči – najveću stavku činio je prihod od šire (odnosno mošta) – 36.000 akči. Ovom dažbinom bili su opterećeni hrišćani, dok su muslimani plaćali po dunumu zemlje, pa se tako može izračunati da su posedovali 555 ari pod vinovom lozom. Gajene su, takođe, i žitarice, razno povrće, lan, konoplja, pčele, svinje i ovce, a nije zanemarljiv ni prihod od ribolova (pominje se i jedan ribnjak).

Godine 1594, Vršac je u centru ustanka Srba u Banatu, a neko vreme držao ga je u svojoj vlasti erdeljski knez Zigmund Batori (koga su ustanici bili proglasili za srpskog kralja). Jedan od vođa ustanka bio je i vršački vladika Teodor Tivodorović, koji je, potom surovo smaknut (mada ima vesti i da je utekao).

U prvim decenijama XVII veka Vršac se naziva palankom i u njemu boravi posada od stotinjak vojnika. Spominje se, takođe i Vršачka mitropolija.

Prosvetno-kulturne ustanove

Prve škole u turskom periodu

1790 – Gramatikalna škola (prva Srednja srpska škola u Vojvodini);

1820 – Vladičanska klerikalna škola;

1822 – Grčka ili trgovačka škola;

1852 – Građanska škola;

1852 – Niža realka;

1852 – Učiteljska škola;

1852 – Šegrtska škola;

1856 – osnovana prva štamparija Kirhne (Kirchner);

1857 – prvi vršački list "Werschetzer Gebirgsbote";

1858 – prva pruga;

1857–1957 – u Vršcu su izlazila: 82 lista i 16 časopisa; na srpskom 50, nemačkom 32, rumunskom 10, mađarskom pet, i na mađarskom i nemačkom jeziku jedan;

1859 – Gradska muzička škola;

1860–1941 – osnovana su 53 društva raznih nacionalnosti i vrsta;

1861 – Dobrovoljno pozorišno društvo;

1867 – prvi srpski list „Vršačka kula“;

1873 – „Učitelj“, prvi pedagoški list sa socijalističkim idejama u Srba;

1873 – „Bratstvo“, prvi socijalistički nedeljni list Srba u Vojvodini;

1887 – Gradska biblioteka;

1894 – Narodni muzej;

krajem XIX veka – u Vršcu je radilo šest štamparija;

1902 – Zimska poljoprivredna škola za vinogradare i voćare;

1920 – Banatsko pokrajinsko pozorište „Stenja“;

1920 – srpska Učiteljska škola;

1938 – muzička škola Josif Marinković;

1945 – Vršačko pozorište „Sterija“;

1949 – Rumunsko narodno pozorište;

1958 – Ekonomska škola;

1972 – Književna opština Vršac (KOV).

Po svedočenju turskog svetskog putnika Evlije Čelebije, Gornji grad – divna kamena tvrđava na visokom brdu – bio je oštećen i bez posade i bilo kakvih zgrada. Ispod ove tvrđave – na obali pored malog jezera (u današnjoj Čukur-mali) – nalazila se jedna veštački izgrađena četvorougona palanka sa dizdarom i 20 članova gradske posade. Od građevina, tu je bila još jedna daskom pokrivena džamija sa drvenim minaretom i osam, daskom pokrivenih vojničkih kuća. Na jugoistočnoj strani grada nalazila se drvena dvokrilna kapija, a ispred nje pokretni most.

U spoljnoj varoši Vršca – i ona je, čini se, bila opasana „palanka – zidom” (što znači da je bio od blata i pruća) – nalazilo se 300 prostranih i dobrih, daskom pokrivenih kuća (prizemnih i na sprat) okruženih baštama i vinogradima. Tu su bile i tri džamije, medresa, dve osnovne škole, (h)amam, dva hana (svratišta), derviška tekija, 110 dućana i tri javne česme – sebilja, što bi, možda, ukazivalo na postojanje vodovoda. „Na istočnoj strani ove varoši” – kazuje dalje Evlija – „sve gore do starog grada, pružaju se bregovi koji su zasadeni lozom. Kako je klima dobra, stanovništvo je zdravo. Grožđe rumene boje je vrlo ukusno”. Evlija još dodaje da su stanovnici bogati trgovci i prijatelji stranaca, a sama varoš bogata i vrlo jeftina. Posle proterivanja Turaka (1717) Vršac postaje sedište distrikta i otada se etnički odnosi u gradu bitno menjaju. Za razliku od turskog perioda kad su u Vršcu živeli pretežno Srbi i Turci (muslimani), tokom XVIII dolazi do planske kolonizacije Nemaca iz doline reke Mozela (koji su sa sobom doneli veštinu sadenja i gajenja vinove loze), iz planinskog dela Banata masovno se spuštaju Rumuni, doseljavaju se i srpske porodice iz okoline Temišvara, iz Južne Ugarske, kao i s Balkana. A tekla su i pojedinačna naseljavanja zanatlija iz Austrije, Ugarske, Češke, Slovačke i s Balkana. Naseljene su, najzad i manje grupe Španaca (da bi podstakle razvoj svilarstva). Stanovništvo se iz Vršca i iseljavalo; u Južnu Rusiju, Vojnu granicu i na Balkan. Godine 1786, Vršac je imao oko 8000 stanovnika, među kojima je bilo 237 zanatlija koji su obavljali 34 razna zanata u gradu.

Nemački i srpski živalj (pored srpskog, izgrađen je i nemački deo grada) dugo daju osnovno etničko obeležje Vršcu. Period od odlaska Turaka do ujedinjenja oba dela u jednu opštinu (1794) karakteriše razvoj stočarstva, vinogradarstva, trgovine i zanatstva, naročito svilarstva. U svilarskoj radinosti Vršac je tada zauzimao prvo mesto u monarhiji (u XIX veku imao je četiri odmotavaonice svile).

U drugoj polovini XVIII veka Vršac dobija prvu apoteku, poštu, podignut je najstariji deo zgrade vršačkog Magistrata, sagrađen Eparhijski dvor. Uspenska crkva, Velika Saborna crkva.

Uprkos vremenskim nepogodama, epidemijama i ratnim pustošenjima grad je privredno napredovao i razvijao se. Krajem XVIII imao je 1489 kuća (933 srpskih i 547 nemačkih), odnosno oko 10.000 stanovnika.

Godine 1804, Vršac dobija status privilegovanog tržišta, te se trgovina još više razvija, a nešto kasnije (1817) i privilegiju slobodnog kraljevskog grada i sva prava beneficiranih gradova u tadašnjoj Austriji. Tako su stvoreni uslovi za brži razvoj kapitalističke privrede. Za Vršac je to period svestranog razvoja; raste i po broju stanovnika, i urbanistički se uobličava. Uz zanatstvo koje je vrlo značajna privredna delatnost, razvija se i industrija (prehrambena, drvna, metalska, pre svega), a vinogradarstvo dostiže svoj najveći uspon. Između 1873 i 1875, vršačko vinogorje je topografski najveće u Evropi (zajedno sa okolnim mestima bilo je ukupno oko 15.000 jutara pod vinovom lozom). Nakon uspostavljanja železničkog saobraćaja (1858) vršačka vina i grožđe dospevaju na bezmalo sva evropska tržišta. Proširuje se i mreža školstva.

Oružane borbe za Vršac i oko Vršca u događajima iz 1848/49. godine (o tadašnjim političkim previranjima svedoče ponajbolje, Sterijini *Rodoljupci*) privremeno zaustavljaju početni ritam privrednog razvoja grada. No, od sedamdesetih godina ponovo se intenzivnije razvija, sve do 1918, kad ulazi u sastav Kraljevine SHS.

Godine 1921, Vršac ima 27.011 stanovnika, od kojih 10.034 Srba, 13.244 Nemaca, 2433 Mađara, 471 Rumuna, 591 Jevreja (ili, 10.290 pravoslavnih i 15.568 katolika). Između dva svetska rata vinogradarstvo je počelo da gubi raniji značaj.

Posle Drugog svetskog rata menja se etnička slika, nemačko stanovništvo je izgnano iz Vršca, a na njegovo mesto, planskim naseljavanjem dolaze porodice iz raznih delova Jugoslavije. Godine 1981, ima 37.513 stanovnika, a 2002, 36.623. Na sajtu se naglašava da je Vršac multietnička zajednica sa 16 nacija. Reorganizuje se i modernizuje industrija. U posleratnim godinama Vršac postaje centar poznatog vinogorja (DD „Vršački vinogradi”, koji raspoložu plantažama sa više od 1700 hektara, među mnogim vrhunskim i stonim vinima najpoznatiji je banatski rizling)). Ima više fabrika: poljoprivrednih mašina, hrane, svile, kože, pića, piva (prva pivara, kameralna, osnovana je 1742). U naše vreme napredak zabeležila je hemijska industrija, posebno Kompanija “Hemofarm” – fabrika lekova, jedan od nosilaca razvoja u ovoj opštini.

Uz osnovne škole i gimnaziju, Vršac ima i Tehničku školu “Nikola Tesla”, Poljoprivrednu školu “Vršac”, Višu školu vaspitača i Učiteljski fakultet (gde se nastava odvija na srpskom i rumunskom jeziku). I u pojedinim školama, uz srpski, postoje i odeljenja sa nastavom na mađarskom jeziku. Tu je, najzad i „Pilotska škola JAT”, jedna od tri najveće škole te vrste u Evropi.

Vršac se nalazi na međunarodnoj železničkoj pruzi i putu Beograd – Temišvar – Bukurešt i značajan je kulturno-prosvetni i turistički centar (ima oko 55.000 stanovnika i predstavlja multietničku zajednicu, jer uz Srbe ovde žive i Rumuni i Mađari). Uz mnogobrojne sačuvane spomenike iz bliže i dalje prošlosti, Vršac i okolina spadaju u najbogatije arheološko područje Banata, naročito u pogledu praistorijskih nalaza (Narodni muzej poseduje više od 200.000 predmeta), dok sam centar grada – sa svojim zgradama iz XVIII i XIX veka – predstavlja vrednu ambijentalnu celinu.

Potvrda o radu Gligorija Simonovića
 iz Pančeva, opančarskog kalfe, izdata
 u Pančevu, 1829. godine (IAP, Zbirka
 zanatskih isprava, br. 46)

PANČEVO

Česta promena imena

Plodno zemljište i blizina reka bogatih ribom usloveli su da je u oblasti Pančeva od najstarijih vremena bilo ljudskih naselja. U susednom selu Starčevu otkriveno je veliko praistorijsko naselje, po kome je nazvana kultura srednjeg neolita u Podunavlju – starčevačka kultura. Otkrivene su zemunice i otpadne jame, koje su sadržavale bogat arheološki materijal; keramičke posude, kameno i koštano oruđe, kao i kultne predmete (ritualne vaze, žrtvenici, antropomorfne figurine). Neolitskih nalaza ima i na samom području Pančeva. U Vojlovici je sistematski istražen tumul iz eneolita (period prelaska neolita u metalno doba). I kasnija vremenska razdoblja potvrđena su sa više arheoloških nalaza. U istorijsko doba, Pančevo je postojalo i u vreme vladavine Dačana, a potom Rimljana, Sarmata i Jaziga. U samom Pančevu (kao i u okolini) nađeni su ostaci rimskih naselja, ostaci kanalizacije i grobovi.

U VI veku ovu oblast naselili su Sloveni i Avari (otkriveni su i ostaci slovenskog naselja), a krajem IX veka dolaze Mađari, koji se trajno nastanjuju u Panonskoj niziji.

Tokom vremena Pančevo je često menjalo ime; u IX veku u vreme Arpadovića zvalo se Panuka, u X poznato je pod imenom Panucea i Panoča. Ipak, sasvim pouzdan pomen Pančeva dugujemo tek arapskom geografu Muhamedu Idrisiju (1153) koji ga naziva Bansif (arapski ne poznaje suglasnik p) i kazuje da je trgovište. Sledeća vest je tek iz 1430. godine kad se,

Erster Theil

Leinwandlung

General-Beschreibung Von den Erhöheten und Feiner Fundation unterliegenden Agerliche Theilen des Dorfs Brestovac: Erster Theil.

Sto 1.

Brestovac, Ein dem Cobla Regl. Königlich
Dnyn Regn. Pindltnz Einjährig Militair Garnit
Dorf, wurde hiezuj von laubtr Regl. zu beuodet
mumehro abtr mit der Allertz. Angnommnen
Incorporations-Commission mit 10. Art. beuodet
Vnch. Ein Militair Leinwand-Gen. Man. 1/2 Jahr
mumehro. 1/2 Licutenants. Juno. 3. Prima Pla.
niffen. 1/2 Leucht. und 1/2 Wurtz. Juno 1/2 Schmelze
und 1/2 Laynung. unch. noch 3. Annomn mit in
:um Leinwand. Juno in gleiche Qualitat be
zandliche Professionist. Juno, dann 1/2 Ca
solin. Juno. Juno, 1/2 Trax. und 1/2 Kugel. Juno
1/2 L. Juno. und 1/2 Gluck. Juno Einmünd.

Sto 2. Ein Jahr
die Dorf. Gebau.

Sto 2.

Demnachlich Gebau sind von gebornen Gingen
in der Ordnung an dem Boniavica Fluss nebend
wohny videtur Sectio 1ma mit demselb. 1/2 unch. Juno
dins Juno geborn Gebau mit 1/2. Nuzen unch
1/2. Juno. Juno, walyz bey der Abtr Loz. in allpjo
n Abau. Juno;

Sto 3. Ein Jahr
die Dorf. Gebau.

Sto 3.

Einjahres Juno 1/2 die alle Long willig Einbau
Regl. in gleiche Ordnung lang 1/2 der Boniavica
1/2

Sto 4. Ein Jahr
die Dorf. Gebau.

Stanovništvo

1554 – 249 domaćinstava;

1767 – 464 srpske i 173 nemačke porodice, uz malo Mađara, Rumuna i Jevreja;

1819 – 9099 stanovnika (pravoslavnih 6376, katolika 2649 i ostalih 74 –evangelika, mojsijevaca);

1836 – 11.204 stanovnika (među kojima je 221 trgovac i 472 zanatlije);

1855 – 12.845. (Srba 7576, Hrvata 114, Slovenaca 57, Nemaca 3318, Rumuna 639 i ostalih 80);

1921 –19.392; među kojima, Srba 9422, Mađara 887, Nemaca 7237, Jevreja 600; pravoslavnih 9874, katolika 6350, evangelika 2500;

1961 – 40.570;

1981 – 71.009;

2002 – 84.702.

u jednoj povelji pominje „selo Pančal(j) kod Torniste”. Nešto kasnije kroz Pančevo (Pansej) će proći francuski plemić Bertrandon de la Brokijer.

Još od kraja XIV veka Pančevo je bilo izloženo napadima Turaka, koji su ga konačno zaposeli netom po osvajanju Beograda (1521). Oslanjajući se na najstariji zvanični popis osmanske administracije (iz 1554), Pančevo je sedište nahije (kasnije će, zakratko biti i sedište sandžaka) i ima status varoši. U njemu živi 249 domaćinstava, čije starešine uglavnom nose slovenska imena (narodna i kalendarska), ima i imena koja bi mogla svedočiti o prisustvu katolika, kao i onih čije poreklo ne može pouzdano da se odgonetne.

Budući da se nalazilo na putu koji je povezivao Temišvar sa Beogradom, određen broj stanovnika Pančeva imao je obavezu da se stara o skele (nalazila se bliže Beogradu), a za uzvrat uživao je određene poreske

olakšice. Uz zemljoradnju, stanovništvo se bavilo i stočarstvom, a razne takse, kao i postojanje posebnog zakona (*kanunname*) za Pančevo ukazuju na živ trgovački promet, kako lokalni tako i tranzitni. Uz nedeljni pazar, ovde je održavan i vašar (u kasnijem vremenu biće ih čak tri godišnje). Osim kopnenih, u velikoj meri korišteni su i vodeni tokovi (tad se plovilo Tamišem sve do Sebeša i Lugoša u Rumuniji) za izvoz robe (stoka, koža, so, žitarice, vino i drugo) sa severa na jug i obratno. Tamišem su plovili, uz druge, i tzv. *brašnajka* brodovi, koji su nosili do 13.000 kg. žitarica.

Uz trgovački, Pančevo je u vreme Turaka imalo i strategijski značaj, jer se iz njega lako mogao kontrolisati i braniti put preko Dunava (otuda tu često prolazi i državna granica).

Ne zna se kad su Turci ovde izgradili poljsko utvrđenje – palanku. Svetski putnik Evlija Čelebija (1660) kazuje da je od drveta, četvorougao- onog oblika, s opsegom oko stotinu koraka i leži na ušću Tamiša u Dunav. Posadu palanke činili su dizdar (kastelan) i 50 vojnika. Od zgrada tu su se nalazili: džamija, han i mala čaršija, a kuće za stanovanje većinom su bile pokrivene trskom i rogozinom. Pančevo je tada imalo status kasabe i bilo je sedište kadije, što znači da je ovde pretežno živelo muslimansko stanovništvo. Zaslužni istraživač istorije ovog grada, Srećko (Feliks) Mileker, tvrdi da je „Pančevo turskog vremena ležalo (...) od prilike u srednjoj varoši pored Tamiša i prostiralo se prema severu preko ulice Braće Jovanović, istočno preko ulice Cara Dušana i južno prilično preko ulice dr Kasapinovića”. Mesto je obezbeđivalo dobar šanac i jedna vrsta četvorougao- onog utvrđenja.

U vreme Bečkog rata (1683–1699), Pančevo je paljeno i razarano, a 1716, oslobođeno je od Turaka i princ Evgenije Savojski, u okviru priprema za osvajanje Beograda, pristupio je odmah njegovom utvrđivanju. Turci će, međutim, još u dva navrata (1737 i 1788) paliti Pančevo (a u kasnijem

Najstariji, prvi

- 1722** – prva pivara na Balkanu (najstarije industrijsko preduzeće na prostoru bivše Jugoslavije);
- 1793** – prva apoteka;
- 1803** – polaganje kamena temeljca za građansku bolnicu;
- 1819** – general Mihovil Mihaljević otvorio je prvu matematičku školu (za buduće geometre i artiljerijske oficire);
- 1821** – pančevački građani su o svom trošku postavili 300 fenjera po trgovima i u većim ulicama;
- 1827** – osnivanje sirotinjskog fonda;
- 1838** – Pančevačko srpsko crkveno pevačko društvo;
- 1844** – prvi parobrod u Pančevu počeo je redovan lokalni saobraćaj;
- 1848** – prva srpska štamparija;
- 1840** – „Serbska biblioteka“;
- 1851** – prva dvorazredna niža realna škola;
- 1860** – prva telegrafska stanica;
- 1868** – izišao prvi broj prvih pančevačkih nemačkih novina „Pančevački Nedeljni List“;
- 1869** – nedeljni list „Pančevac“;
- 1869** – Društvo za rasprostiranje korisnih knjiga u narodu;
- 1870** – prva srpska štamparija u Banatu;
- 1871** – prvi srpskohrvatski prevod Komunističkog manifesta;
- 1874** – otvaranje srpske više devojачke škole;
- 1883** – izišao je prvi broj mađarskog lista „Krajina“;
- 1894** – prva železnička pruga do Bečkerek, a 1896, do Vršca; telefonska stanica;
- 1907** – podignuto gradsko parno kupatilo;
- 1909** – osvećena jevrejska sinagoga;
- 1913** – otvorena dva bioskopa: APOLO i MODERN.
- 1938** – dovršen i predat saobraćaju put Pančevo – Beograd.

vremenu stradaće i od požara, zemljotresa i elementarnih nepogoda), tako da se od nekadašnjeg utvrđenja nije sačuvalo ništa.

U grad se doseljavaju, ubrzo po oslobođenju Srbi iz Temišvara, koji su osnovali sadašnju Gornju varoš, a iz Franačke pristigli Nemci – Donju. Od 1766, obe opštine su imale vojnu upravu. Od tada je u Pančevu bilo sedište štaba 12. Nemačko-banatske regimente. Na zahteve građana, došlo je 1794. godine do spajanja obe opštine u jednu, kad su dobile svoj magistrat sa gradonačelnikom na čelu. Godine 1786, Pančevo ima oko hiljadu domova, lepe i solidno građene vojničke zgrade, pravoslavnu i katoličku crkvu. Uz jaku trgovinu sa Turcima i živ saobraćaj, u gradu ima mnogo zanatlija koje će ubrzo dobiti svoje esnafsko udruženje. Osim pivare (podignuta je 1722. godine, najpre se spominje kao kameralna, kasnije – Vajfertova), u drugoj polovini XVIII veka u Pančevu je postojala stanica za otkup čaura svilene bube, kao i fabrika za odmotavanje čaura. Početkom XIX veka osniva se fabrika likera, podiže i druga pivara, parni mlin, fabrika stearinskih (lojanih) sveća.

Veliku zaslugu za uređenje i regulaciju Pančeva imao je general Mihovil Mihaljević koji je tu, kao brigadir službovao od 1815, do 1831. godine. Njegovim angažovnjem nastala je i Narodna bašta, a zasadeni su i drvoredi u varoši i kraj puteva.

Burne 1848/49, i Pančevo je bilo zahvaćeno talasom revolucije. Tu je bilo sedište Okružnog narodnog odbora koji je izvršavao naredenje i odluke Glavnog izvršnog odbora u Sremskim Karlovcima i starao se o održavanju reda i sigurnosti u mestu. Osim toga, „tu su pravljene lafeti i kovanice kartiči”.

Iako su se posledice bune dugo osećale, grad je, ipak stalno rastao; kaldrmišu se ulice i glavni trg, podižu fabrike, osnivaju novčani zavodi.

Kad je ukinuta Vojna granica, Pančevo prestaje biti vojni komunitet i postaje slobodan kraljevski grad u Ugarskoj, s određenim pravima, a od 1886. je samostalni municipij.

Srbi u Pančevu vodili su, sve do 1918. godine, borbu za ravnopravnost srpskog sa nemačkim jezikom, zatim (od 1867) borbu protiv mađarizacije i za svoj nacionalni opstanak i ravnopravnost (otuda Pančevu naziv „Srpska Sparta”).

Teritorijalno, Pančevo se širilo prema Tamišu, a najveće širenje doživelo je u XIX veku, što je posledica povećanog doseljavanja Srba graničara i kolonizacije Nemaca i Mađara.

U Pančevo je 7. novembra 1918, ušla srpska vojska.

Oživljavanjem industrije, šezdesetih i sedamdesetih godina, grad počinje naglo da se širi i tada nastaju naselja “Utvina kolonija”, “Tesla”, “Misa”, “Kotež”, “Strelišće”.

Pančevo je sad važno kulturno-prosvetno središte jugozapadnog Banata, višestruko funkcionalno vezano za Beograd, ima veoma razvijenu industriju koja, naročito hemijska već odavno više nego ozbiljno ugrožava zdravlje stanovništva i ukupno prirodno okruženje, uključujući i kulturnu baštinu.

Po istorijsko-umetničkoj vrednosti, u Pančevu treba izdvojiti Uspensku crkvu (čije je ikone izradio Konstantin Danil), Preobražensku crkvu (ikonostas slikao Uroš Predić), manastir Vojlovicu i samostan konventualaca (minorita) (iz 1758) sa bibliotekom bogatom starim knjigama (najstarije potiču iz XVII veka).

*Glavni trg sa Županijskom
zgradom i „čivrom“ (snimio fotograf
Ištvan Oldal ml. 1905)*

(VELIKI) BEČKEREK –
PETROVGRAD – ZRENJANIN

Motor razvoja cele Vojvodine

Nalazišta neolita – epohe koju karakteriše pojava prvih praistorijskih zajednica čiji se opstanak zasnivao na proizvodnji hrane – ukazuju da je ovaj kraj bio davno naseljen (lokaliteti – Krstićeva humka i Kameni vinogradi). U susednom Botošu otkrivena je manja neolitska nekropola iz rane faze vinčanske kulture. Iz neolita (potiske kulture) potiče i čuveni figuralni žrtvenik “sedeća boginja”, koja se čuva u Narodnom muzeju u Zrenjaninu.

Na pragu nove ere na ovom području živela su mnogobrojna starosedelačka i pridošla plemena: Tračani, Dačani, Goti, Sarmati (nalazište Sarmatsko groblje) i Jazigi.

U okolini Zrenjanina i u samom gradu postoji veliki broj arheoloških lokaliteta koji pripadaju slovenskom periodu (fragmenti slovenske keramike u krugu fabrike kože na Panjijevoj ciglani).

Najstariji pisani pomen Bečkereka (Beče kereke) datira iz 1381, a vezan je za vest o održavanju vašara. Godinu dana kasnije u Bečkereku su boravili skupljači papskog desetka. Pred opasnošću od Turaka, Madari sve više odlaze na sever, a na njihovo mesto dolazi srpsko stanovništvo iz krajeva južno od Save i Dunava, pa je tako Bečkerek vremenom postao pretežno srpsko naselje. Krajem 1403. godine despot Stefan Lazarević dobio je, kao vazal ugarskog kralja velika imanja u Ugarskoj, među kojima je bio i Bečkerek, što, takođe, dovodi do novog priliva Srba. Godine 1416, Bečkerek je

stradao od upada Turaka, a 1422, prvi put se pominje kao varoš. Francuz Bertrandon de la Brokijer prešao je tu (1433. godine) preko dve reke mostom. Posle pogibije “cara” Jovana Nenada (1527), kralj Jovan Zapolja počeo je da gradi bečkerečku tvrđavu (uzdizala se na mestu današnje zgrade Skupštine opštine), koju će potom, završiti car Ferdinand (zapaljena je u Bečkom ratu). Godine 1540, Petar Smederevac iz Bečkereka, vanredni majstor među zlatarima XVI veka, okovao je u srebro jevanđelje u spomen na vladiku Maksima, “bivšago despota” (prvi sačuvani okov jevanđelja sa natpisom i imenom majstora).

Turci su osvojili Bečkerek 1551. godine. Mehmed-paša Sokolović koji je tokom sledeće godine završio osvajanje Banata i Temišvara, nije zaboravio usluge bečkerečkih Srba učinjenih turskoj vojsci prilikom osvajanja grada. Po svedočenju Evlije Čelebije – “Mehmed-paša je, na osnovu carskog fermana, proširio tvrđavu i izgradio dobro naseljenu i izgrađenu veliku varoš. Svo stanovništvo ove varoši oslobođeno je, carskim patentom (hatti-šerif) svih poreza ustanovljenih državnim zakonima i izvanrednih teških nameta”. Osnivanjem vakufa sam Mehmed Sokolović je, izgleda, i najviše učinio za napredak Bečkereka. Shodno najranijem sačuvanom turskom popisu (iz 1567) vakufu su pripadali: džamija, hamam, 22 dućana, jedan vno-grad, 4 kuće i 5 mlinova, kao i tri ostrva sa ritom, uz nekoliko okolnih sela.

Iz istog izvora još saznajemo da je varoš, odnosno kasaba Bečkerek imala 38 muslimanskih kuća (zajedno sa članovima gradske posade, među njima je 12 konvertita) i 294 hrišćanskih (Srbi, Mađari, Vlasi, a možda i druge nacije). Upisano je nekoliko *kožuhara* i *kovača*. A ukupan prihod od Bečkereka iznosio je 86.080 akči. Gajeni su: pšenica, vinova loza (vinogradi su bili u posedu i hrišćana i muslimana), zatim povrće, kudeljja, pa ovce (koje su držali hrišćani, i to u velikom broju), svinje i pčele. Bio je razvijen i ribolov na Begeju (upisano je i nekoliko ribnjaka). O mestu i značaju trgovine, lokalne i tranzitne, svedoči postojanje posebne kanunname (zakona)

*Finansijska palata Banatske
finansijske direkcije u
Zrenjaninu (Velikom Bečkereku)
oko 1917. (danas zgrada
Narodnog muzeja)*

za Bečkerek. Uz nedeljni pazar održavao se i godišnji vašar, a roba se dovozila kolima, kočijama i brodovima (velikim lađama i nasadima). Hrišćani su obavljali niz državnih službi vezanih, ponajpre, za održavanje tvrđave i ukonačavanje i opskrbu putnika i njihovih konja. Za uzvrat, uživali su određene poreske olakšice. Iz istog popisa se još saznaje da se Begej prelazio mostom, a na jednom od ostrva, nasuprot gradu treba da se nalazila i porušena crkva (u čijem posedu su bili kasniji vakufski mlinovi). Među hrišćanima zabeleženo je i 7 popova (u sledećem popisu njihov broj će se smanjiti na 4). Po mnogo kasnijem kazivanju Evlije Čelebije, “svi hanovi, džamije, hamami, gostionice za sirotinju (imaret), medrese, tekije, škole, mesdžidi i svi dućani i bazari u čaršiji, ukratko, sve građevine u ovoj varoši (šeher) svojina su (vakufa-zadužbine) mudrog Mehmed-paše Sokolovića. Građene su od tvrdog materijala

i pokrivene olovom”. Inače, od samog početka turske vladavine Bečkerek je bio sedište istoimene nahije i neko vreme i sedište sandžak-bega.

Plamen banatskog ustanka (1594), zahvatio je bio i Bečkerek; ustanici su ga, zakratko, bili preoteli od Turaka, pa su ga Turci, potom “plenili”. Ali su Srbi, izgleda, uspeli da održe povlastice, te se Bečkerek ubrzo oporavio i postao znatno mesto. Već pominjani svetski putnik Evlija Čelebija ističe da naselje napreduje zahvaljujući povlasticama, otuda i mnogo bogatih trgovca – hadžija. Dok se muslimanski stanovnici odevaju kao krajišnici i govore “poturski”, sva raja i beraja (povlašćeno stanovništvo) su, kaže on, vlaške i srpske narodnosti. Da se Bečkerek zanatstvom i trgovinom izdvajao od ostalih mesta u Banatu toga doba svedoče i dva popisa priložnika Pečke patrijaršije (Katastizi iz 1660, i 1666. godine); tu su, naime, zabeleženi: šest ćurčija, po četiri terzija i čizmara, dvojica kalajdžija i po jedan kujundžija, tufekčija (puškar) i bozadžija.

U Bečkereku je bilo sedište vladike (“bogohranimi grad”) i protojereja. Sudeći po imenima, osim Srba bilo je još i Cincara i Grka. Uoči Bečkog rata (1683–1699), to je bila velika varoš tursko-istočnjačkog izgleda i načina života. Ustvari, grad se sastojao iz dva posebna naselja: varoši Bečkereka (sa svojom turskom i srpskom mahalom) i sela Gradne Ulice (sa crkvicom).

Jedina slika na kojoj se vide ostaci Bečkereka iz turskog doba (od koga nije ostalo gotovo ništa) jeste plan grada iz 1697. godine. Centralni deo tadašnjeg Bečkereka ostao je na istom mestu. U sredini se nalazilo utvrđenje – palanka (zemljani nasip i palisadi). Tik uz utvrđenje bila je lepa kamena džamija sa minaretom (bez krova, pošto je bila zapaljena). Ostale, manje vredne džamije bile su najverovatnije potpuno uništene. U blizini se nalazila zgrada s kubetom, verovatno turbe (tulbe). Već tada je bio naseljen i deo koji je kasnije nazvan “Dajčvaroš”, a možda i deo Gradnulice (koja je već ranije bila veliko samostalno naselje). Pristanište je bilo delimično izgrađeno od kamenih kocki. Na kanalu se vide i dva čamca, a odmah do kanala nalazilo

se tursko groblje sa nišanima. U vreme kada su ga osvojile austrijske trupe (1717), naselje je imalo sto domova (nešto kasnije dobija ime Veliki Bečkerek – Grossbetschkerek), u okviru je “Temišvarskog Banata”, koji je bio pod carskom dvorskom komorom i kao krunska oblast pripadao direktno dvoru.

*Trg Kralja Petra
u Zrenjaninu
(Petrovgrad)*

Zahvaljujući ogromnim melioracionim radovima (kanal Dunav-Tisa, Begejski kanal, koji je kasnije povezan s Tamišem), uvođenju stranih industrijskih i egzotičnih biljaka (duvan, šafran, pamuk) i kolonizaciji, došlo je do snažnog ekonomskog razvoja cele današnje Vojvodine, a posebno Banata. Dosta opustelu zemlju naseljavali su najpre nemački zanatlije i grčki i cincarski trgovci, kao i Srbi iz razvojačene Potiske i Pomoriške vojne granice. Gro stanovništva Velikog Bečkereka sačinjavali su Srbi, koji su imali svoju autonomiju (stanovali su u Gradnulici i Dolji). Naseljavaju se, potom, i Rumuni, Italijani, Francuzi, Španci – otuda Nova Barcelona na levoj obali Begeja. Na osnovu privilegije carice Marije Terezije (1769) – dobija status trgovišta – stanovnici grada postali su slobodni, a delili su se na “građane”

i “sustavnike” (zemljoradnici, vinogradari, nadničari). Deset godine kasnije u Velikom Bečkereku je bilo sedište novoosnovane Torontalske županije, a 1787, dobio je privilegiju održavanja nedeljnih vašara.

Veliki požar 1807. godine uništio je bio gotovo sve građevine. Međutim, grad se od požara brzo oporavio. Izvršena je nova regulacija ulica, a kuće su izgrađene od čvršćeg materijala. Obnavljani su i putevi, naročito je bio živ vodeni saobraćaj na Begeju. Zahvaljujući adaptaciji državnog magacina žitarica Bečkerek je 1839. godine dobio i prvu pozorišnu zgradu, a 1846, počela je s radom Gimnazija (inače, prve javne škole postojale su ovde već od 1795), godinu dana kasnije pokrenuta je i prva gradska štamparija. Uz raniju pravoslavnu i katoličku crkvu, sagrađena je i evangelistička, a potom i sinagoga (stara). Dižu se i privredni objekti: ciglana (Daunova), parni mlin, parna pilana, parna pekara. Godine 1891, uveden je telefon, a pet godina kasnije grad je dobio i električno osvetljenje. U međuvremenu je železničkom prugom bio povezan sa Kikindom, Vršcem, Temišvarom i Pančevom. U Bečkereku izlaze listovi na nemačkom, mađarskom i srpskom jeziku. Ima srpsku čitaonicu, biblioteku, bioskop, štamparije. Tu je rođeno nekoliko značajnih slikara (Konstantin Danil), pisaca i glumaca. U Veliki Bečkerek je 27. novembra 1918, ušla srpska vojska.

U međuratnom periodu (grad od 1935. nosi novo ime – Petrovgrad) razvija se industrija, znatna je i trgovina (žitom i stokom). Osnivaju se nove škole; gimnazije, trgovačka akademija i građanska škola, arhivi (županijski i gradski) i biblioteka. Tu je još uvek i sedište katoličke nadbiskupije.

Kao jedno od žarišta ustanka i borbe protiv nemačkog okupatora u Banatu, grad s okolinom je stradao u vreme Drugog svetskog rata. Od 1300 Jevreja nijedan se posle rata nije vratio, a 8000 Nemaca je proterano. U znak sećanja na narodnog heroja Žarka Zrenjanina grad je 1946. dobio novo ime – Zrenjanin. U posleratnom periodu Zrenjanin je postao kulturni, prosvetni i privredni centar Banata. Ima stručne škole, gimnaziju, više

Stanovništvo

- 1870** – 19.667 stanovnika i 1960 kuća;
1900 – (po mađarskoj statistici) 26.407 stanovnika (9279 Mađara, 8091 Srbin, 8055 Nemaca, 423 Slovaka, 281 Rumun, 70 Hrvata i 199 ostalih);
1948 – 33.775;
1961 – oko 65.000 (dvadeset pet narodnosti);
1981 – više od 80.000; **2002** – 81.316.

škole, Istorijski arhiv, Muzej, Galeriju slika i umetničku koloniju u Ečki. U gradu postoje tri pravoslavne crkve i po jedna katolička, evangelistička i reformatorska, sve u užem centru grada. A tu je i najstarije i najlepše barokno pozorišno zdanje u zemlji. Središte je bogate poljoprivredne okoline, a pre rata je bio i veliki industrijski centar, sa 41 fabrikom. Od toga je preostalo samo nešto prehrambene industrije. Na sajtu Zrenjanina čitamo: “Uz okruženje najplodnije zemlje u Banatu (...), sa prirodnim bogatstvima u zemlji (nafta, gas), sa dugom industrijskom (prva fabrika datira iz 1746) i obrazovnom tradicijom, sa radnom kulturom i opštom kulturom toleranosti i otvorenosti prema svetu, dobar ambijent za sve vrste investicionih aranžmana”. Zrenjanin ima oko 85.000 stanovnika, među kojima pripadnike 22 nacije i nacionalnosti. Najbrojniji su Srbi, pa Mađari, zatim slede Hrvati, Rumuni, Slovaci, Makedonci, Slovenci, Crnogorci, Italijani, Nemci, Rusi, Rusini, Česi, Romi i drugi.

Kroz Zrenjanin vodi magistralni put i pruga Beograd-Zrenjanin-Kikinda, deo kanala Dunav-Tisa i plovni Begej (s privlačnim parkovima “Plankova bašta” i “Čok liget”). U blizini je, pored Melenaca, i banja Rusanda sa lekovitim blatom, kao i ribnjak Ečka (poizvodnja šarana i šaranske mladi, jedan od najvećih slatkovodnih ribnjaka u Evropi, a tu je i poznata slikarska kolonija). Glavni vidovi turizma su lovni i banjski.

Nagy-Kikinda
Ferencz József tér

Kikinda, glavni trg

KIKINDA

Tipičan panonski grad

Na močvarnom terenu, prepunom baruština i vodotokova čovek mlađeg kamenog doba, negde oko 5000 godina pre naše ere, gradio je svoja naselja na obalama, pored vode i na suvim mestima najpre je pravio zemunice, a kasnije i kuće od pletera. Na Gradištu, severozapadno od Kikinde, uz druge predmete, nađena je i sekira od glačanog kamena. A na samom području grada Kikinde, na obalama bare Oluša, nađeno je bronzanog materijala, dok je u susednom Mokrinu otkrivena velika nekropola iz ranog bronzanog doba. Pokojnici su sahranjivani sa nakitom, a uz njih su, kao prilozima redovno stavljane keramičke posude – krčazi i zdele – kao i razne vrste oružja od kamena, bakra i bronzne (moriška kultura). Antropološki ostaci ukazuju na nekoliko tipova, među kojima preovlađuje nordijski tip. Na većem broju lobanja vidljivi su tragovi trepanacije (najstarije neurohirurške intervencije, za koje se danas koristi laser). I u susednom Ostojićevu istražena je jedna nekropola, takođe iz bronzanog doba sa prilozima koji su tipični za poznju etapu moriške kulture (koja je i definisana prvenstveno na osnovu arheoloških nalaza sa pomenutih velikih nekropola, uz one u Pitvarošu i Seregu). U blizini Kikinde bio je rimski limes, pa otuda rimski nalazi i u samom mestu.

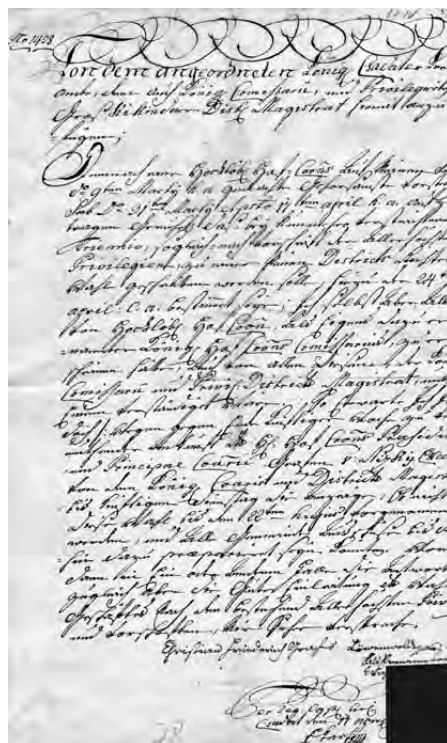
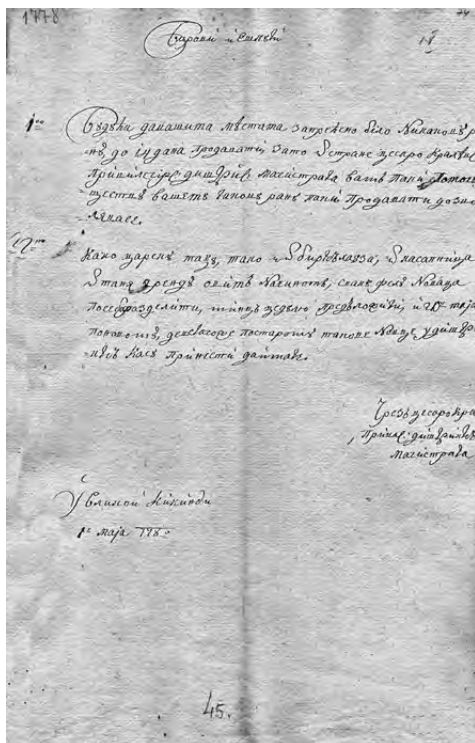
U prvim vekovima naše ere preko Banata prelaze, dolazeći sa istoka razna varvarska plemena. Tako su ostali tragovi sarmatske, jazigske i avarske kulture. Sa Avarima na ove prostore stižu, sredinom VI veka, i veće grupe

Najstariji, prvi

- 1754** – otvorena prva osnovna škola;
- 1796** – prva pozorišna predstava na nemačkom jeziku;
- 1834** – prva pozorišna predstava na srpskom jeziku;
- 1845** – otvorena gradska čitaonica-biblioteka;
- 1874** – otvorena prva moderna štamparija (vlasnik jevrejski učitelj Leopold Jokli);
- 1875** – prvi list na nemačkom jeziku (Gross Kikindaer Zeitung);
- 1876** – osnovano društvo za negovanje muzike Gusle (najstarija horsko i muzičko-folklorna isititucija u Srba na ovim prostorima);
- 1877** – otvorena Gimnazija;
- 1879** – prvi list na mađarskom jeziku (Nagy Kikindai Lapok);
- 1884** – prvi list na srpskom jeziku (Sadašnjost), a 1891, pojavio se Banaćanin.

Slovena. Kraj svojih naselja, čiji su tragovi otkriveni na više mesta u okolini Kikinde, Sloveni su podizali kružna centralna utvrđenja, ili su koristili ona napuštena od Avara. Uz Gradište, jedno od najstarijih slovenskih utvrđenja u severnom Banatu (koje se, inače, i najduže održalo) bilo je utvrđenje Galad, ležalo je na desnoj obali Galacke reke, južno od Kikinde. Godine 896, sa donjeg Dunava dolaze Madari, koji su ovde našli stalno boravište.

U pisanim izvorima Velika Kikinda (Nagykeken) pominje se prvi put 1423. godine kao dobro ugarskog kralja Žigmunda. Za kratko vreme, prema predanju, bila je i dobro srpskog despota Đurđa Brankovića. U periodu turske vladavine (od 1551), o Kikindi ima malo vesti; godine 1567, Gornja i Donja Kikinda (*Kökende*) zabeležene su kao nenaseljene (puste), obradivane su “spolja” i prihod od njih iznosio je 1340 akči. A u sledećem popisu, iz 1579. godine, ova druga ima status sela sa 22 kuće (pretežno su Srbi, upisan je i “sin popa Trifuna”). Godišnji prihod od naselja iznosio je 4815 akči, gajeni su: žito, kupus, konoplja, a od stočnog fonda pominju se pčele

i svinje. Stanovnici su obrađivali i susednu mezru Gornju Kikindu. Posle jedne pobune naselje je spaljeno i uništeno, pa se zemljište pretvorilo u veliku besputnu močvaru.

Nakon proterivanja Turaka (1717), uspostavljena je u Banatu vojna uprava. Na mapi iz 1723/25. godine Kikinda je označena kao nenaseljena. Jedan od najvažnijih momenata za istoriju Kikinde (i drugih naselja u ovom kraju) bilo je ukidanje tzv. Potisko-pomoriške Vojne granice 1750/51. godine. Da ne bi, ukidanjem granice, potpalo pod mađarsku vlastelu, srpsko stanovništvo počinje tada da se raseljava. Tako su Srbi graničari iz Semlaka, Nadlaka i Čanada 1752.

levo: Velikokikindski privilegovani distrikt, 1. maj 1778. godine, obaveštenje senatorima i protoricima da se ukida zabrana prodaje prehrambenih proizvoda (IAK, F. 3, kut. 324, br. 45).

desno: Velikokikindski privilegovani distrikt, 17. april 1779, dopis temišvarskih vlasti o odbeglim robijašima (IAK, F. 3, kut. 325, br. 78).

Šematizam zanatlija (1904.)

Alvari, bačvar, berberi, bojadisar soba (moler, mazalo), bravari, varge (obučari) i opančari, dimnjičar, drvorezac, drmdar, zlatar, kabaničari, kovači, kožuhari, kolari, krojači ratarski, krojači civilni, krojačice, lecederi, limar, mesari, papučari, remenar, sapundžija, slikar, (sv. ikona), stolari, henteši (kobasičari), cipelari, četkari, čizmari.

godine naselili Kikindu, dok ih je manji broj naseljen iz Batanje i drugih mesta duž Moriša i Tise. Kao uspomena na to naseljavanje u Kikindi i danas postoje Semlačka i Čanadska ulica. Novi stanovnici zatekli su na mestu današnje Kikinde gustu nenaseljenu ravnici punu ševara i baruština.

Kikinda je građena prema planu o izgradnji naselja u Banatu austrijskog grofa Klaudija Mersija, vojnog guvernera Banata. To je, znači, bilo tipično banatsko ravničarsko naselje sa ušorenim ulicama koje se seku pod pravim uglom, a u centru se nalazi trg sa crkvom, parohijom, gradskom kućom, školom i gostionicom, što se uglavnom zadržalo sve do sada.

Vrlo rano (1753), Kikinda dobija poštansku stanicu i postaje sedište Banatske srpsko-grčke privilegovane trgovačke kompanije. Ovde je, od 1754. godine, bilo i sedište banatske milicije.

Nakon stvaranja Banatske vojne granice (1704), da ne bi opet došlo do odseljavanja stanovništva obrazovan je, 1774. godine, Velikokikindski krunski distrikt. Privilegijom carice Marije Terezije priznate su Srbima "važne i polezne vojne usluge", pa im je, osim znatnih fiskalnih olakšica, ostavljena na uživanje zauzeta zemlja. Stanovništvu Distrikta (koje se sastojalo od deset mesta) dozvoljeno je "da može imati svoj sopstveni, sa potpunom vlašću, snabdeveni magistrat i sud o vlastitom trošku, koji će sva javna građanska i krivična dela i parbe otpravljati, izvršavati, presuđivati i raspravljati". Kikinda, kao sedište Distrikta podignuta je na stepen varoši.

Sa svojih desetak hiljada stanovnika Velika Kikinda je, krajem XVIII veka, bila najveće naselje u našem delu Banata. U međuvremenu u nju su se bili doselili i Nemci, Mađari i Jevreji, u manjem broju Italijani i Francuzi (pa otuda i prezimena Italijanov i Francuski). Shodno predanju, i Španci.

Tokom Srpskog narodnog pokreta Kikinda je bila poprište oštih klasnih sukoba i progona srpskog stanovništva.

U drugoj polovini XIX veka Kikinda se ekonomski brzo razvijala. Preoravali su se veliki pašnjaci, isušivali vodoplavni tereni i povećavale ziritne površine. Umesto ekstenzivnog stočarstva sve više se razvija zemljoradnja i Kikinda postaje vrlo značajno proizvođačko središte. Otuda brzi razvoj trgovine žitom i stokom i već u drugoj polovini veka u Kikindi se održavaju pet vašara godišnje. Veliki trgovinsko-saobraćajni značaj za Kikindu, kao izvozni centar ratarskih i stočarskih proizvoda imala je izgradnja

Predanja o naselju (I)

„Po kazivanju Ace Novakovića, starca koji je umro oko 1870. godine, znalo se da su Novakovi 'prvi udarili kolac' u Kikindi, zatim Milićevi, Protići, Rajkovi, Vidakovi (Vidaci). To su i sad (1925) familije u Kikindi i sve su velike, osim Novakovih koja je mala. Predanje da su 'Novakovi prvi udarili kolac u Kikindi', znači da su oni prvi došli, odnosno prešli na mesto koje je bilo određeno za osnivanje novog naselja Kikinde i da su udarili kolac na mestu koje je imalo biti središtem novog naselja (...) Što je priličan broj rodova raspoređen u više krajeva, to je svakako učinjeno namerno, još prilikom njihova nastanjivanja, po rasporedu koje je napravila sama austrijska vlast, da se ne bi jaki rodovi grupisali svi na jednom mestu i time posle još više ojačali, a svakako je bilo nekog mešanja i posle, usled kupovine i ženidbi. Vidi se, dalje, da je veliki broj praznih placeva bio ostavljen za odeljivanje iz velikih zadruga i osnivanje novih porodica”.

(Jovan Erdeljanović, *Srbi u Banatu*, MS 1986. 266–267).

Predanja o naselju (II)

“Napred je već bilo reći o tom koje su nevolje i gresi zbog kojih stradamo. Povrh toga dodajemo, da jedan važan uzrok našem opadanju leži u našem skroz pogrešnom domaćem vaspitanju. Već nam je obila uši fraza, da su Srbi demokratski narod. To nije istina! Aristokratskog upijanja, veličanja, bebukanja, razmetanja, nadutosti, taštine i oholosti teško se može toliko naći u drugim narodima kao u tom tobože ‘demokratskom’ narodu. Više skromnosti, braćo Srbi! Ne zidajte svoju sreću na trošnom temelju raskoši, nadutosti i oholosti, jer ćete se nabrzo s takom zgradom i sami survati u ponor, nego zidajte svoju sreću i budućnost na pouzdanoj osnovi skroz razumnog života, dobrog gazdovanja i štednje, poštovanja prirodnih zakona i pokoravanja Božjim zapovestima. Budi mali pred sobom, pa ćeš biti velik pred Bogom! U tom duhu neka roditelji vaspitavaju svoj podmladak, taj duh neka propoveda svaki otesit i probuđen Srbin, taj duh neka proveje širom celoga Srpstva”.

(Narodni učitelj Ljubomir Lotić, *Velika Kikinda*, Kalendar MS za 1904. godinu)

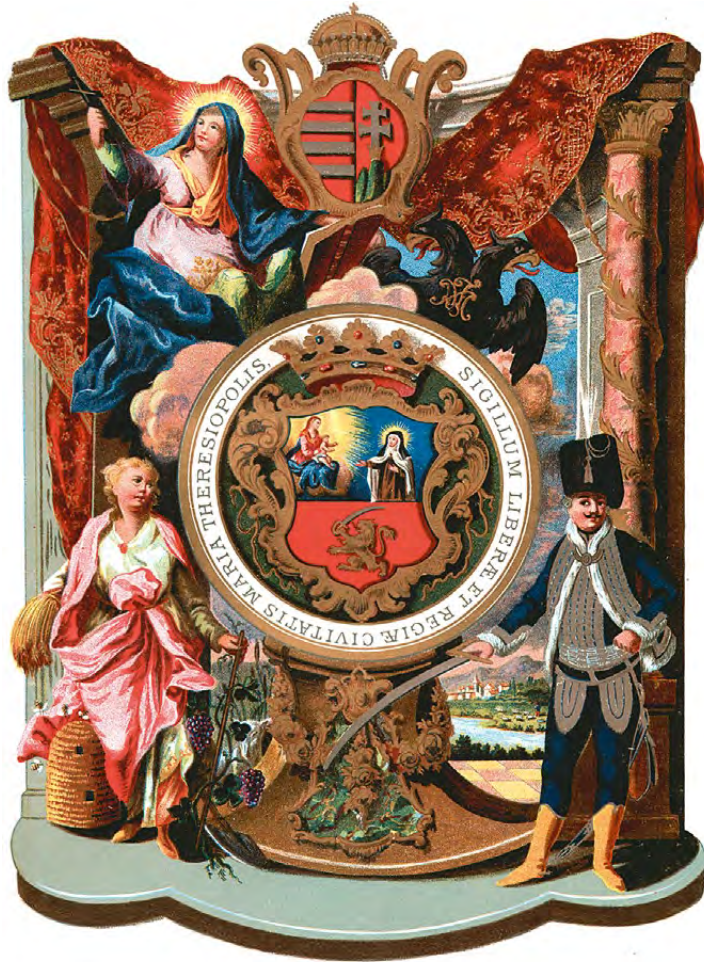
železničke mreže; najpre pruge za Temišvar (1857, najstarija pruga u Srbiji), pa prema Bečkerek, odnosno Beogradu (1881–1883) i Segedinu (1898).

Godine 1876, ukinut je Velikokikindski distrikt i Kikinda postaje sresko mesto, a 1893, proglašena je za slobodnu kraljevsku varoš. U drugoj polovini XIX veka izgrađuju se i prvi industrijski objekti: ciglane (braća Bon, Jovanović-Ristić, Mesaroš i Šenk) i prvi mlinovi koji zamenjuju dotadašnje suvače. Period od kraja XIX veka – Kikinda je tada sa svojih 22.000 stanovnika bila najnaseljenije mesto Torontalske županije – do Prvog svetkog rata obeležen je naglim privrednim i urbanim razvojem grada. Tada je formirano i ambijentalno gradsko jezgro koje i danas krasi Kikindu. Povlačenjem jugoslovenske državne granice prema Rumuniji, Kikinda dospeva u pograničnu zonu. Otuda se broj stanovnika između dva rata, pa i kasnije, nije mnogo izmenio. Godine 1921, Kikinda je imala 25.774 stanovnika,

od kojih Srbohrvata 15.974, Mađara 7031, Nemaca 6262, Jevreja 782; pravoslavnih 16.133 i katolika 13.316; 1953 –29.570 stanovnika srpske i mađarske narodnosti. Posle Drugog svetskog rata ovde je doseljeno više od 300 porodica iz Bosne, a nestaje nemačko i jevrejsko stanovništvo. Godine 1991, ima 43.042 stanovnika. Razvijena poljoprivreda, industrija građevinskog materijala, metalska i hemijska industrija čine Kikindu značajnim privrednim, trgovačkim i turističkim regionom (lovni, kongresni i sportski turizam). Ona je centar i sedište Severnobanatskog okruga. Ona je i kulturni centar severnog Banata i važna raskrsnica puteva. Tipičan je panonski grad koji čuva staru urbanu fizionomiju. Ima nekoliko značajnih spomenika kulture: pravoslavnu crkvu iz 1769. godine, čiji je ikonostas živopisao Teodor Češljarić, dve katoličke crkve – stara iz 1784, (kojoj je austrijski car nakon posete Kikindi poklonio orgulje) i nova, u klasicističkom stilu, iz 1811, kao i zgradu Magistrata Distrikta velikokikindskog (1836–1839), tzv. Kuriju, u kojoj su sad Narodni muzej i Istorijski arhiv), Gradsku kuću iz 1894, (jedan od reprezentativnih objekata austro-ugarske administracije). Godine 1880, izgrađena sinagoga, srušena je 1952 (na Jevreje još seća uređeno starojevrejsko groblje). Tu je, najzad, i Đuričin grad, kao i jedina preostala suvača (mlin na konjski pogon) u Vojvodini.

Kikinda je poznata i kao “grad na nafti” (bušotine u gradu i okolini). Sve se više razvija u jak ekonomski centar, a nosioci razvoja treba da budu četiri privredne grane: metalska industrija sa livnicom željeza i tempera, industrijom građevinskog materijala „Toza Marković” i hemijskom industrijom sa novim hemijskim kompleksom za proizvodnju metanola i sirćetne kiseline. U blizini su bogata lovišta zečeva, banja Torda sa gorkom vodom i arheološka nalazišta kod Idoša, Saraka i Mokrina. U okolini Kikinde nalaze se brojni salaši poznati po specifičnim kulturnim i turističkim manifestacijama.

SUBOTICA

Od pijaca na glasu, do moderne industrije

Pravi panonski grad. Prostire se u ravnici nastaloj od diluvijalnih nanosa, gde je još pre stotinak godina bujala stepa. I dubine i nizine ove stepe ispunjene su vodom. Ona izbija između gornjih diluvijalnih slojeva i donjih peščanih naslaga i tako stvara u subotičkoj okolini mnoga jezera i bare, kao što su Ludoško (jedna od najinteresantnijih ornitoloških stanica u Evropi) i Paličko jezero. Smatra se da je nakon tatarske najezde ovaj grad osnovao ugarski kralj Bela IV (1235–1276) i da je ovde naselio slobodne kraljevske jobade (kmetove), što nema potvrde u izvorima.

Ovo područje naseljavano je, međutim, još u praistoriji, počev od starijeg neolita; iz ovog dela Bačke su i nekropole kulture grobnih humki, kulture koja je u Srednjoj Evropi tokom srednjeg bronzanog doba bila rasprostranjena od Rajne do Karpata, a u našoj zemlji otkrivena je u Velebitu kod Sente i Hajdukovu kod Subotice. Na nalazištu Biserna obala (mesto kod Nose na obali Ludoškog jezera) otkriveni su ostaci naselja iz starijeg neolita i ranog bakarnog doba (kuće i silosi sa ostacima prosa i žira, i grobovi).

Iz perioda seobe naroda registrovano je više nekropola. Ovde su (kao i na više mesta u zemlji) nadene i veštački deformisane lobanje, koje su, kako se zna, vezane za vremena velike seobe naroda. Germanski Gepidi i Goti preuzeli su taj običaj od Huna, s tim, što je bio privilegija najvišeg socijalnog staleža.

U istorijskim izvorima ime ovog grada prvi put se pominje 1391. godine (Zabothka). Grad se nazivao i Libera villa regia (slobodno kraljevsko naselje). Od ovog prvog, promenjeno je više od 200 naziva, ali su najkarakterističnija imena Szent Maria, Maria Theresiopolis, Maria Theresiastadt, Szabadka i Subotica.

Sve do 1439, Subotica je u posedu mađarskih kraljeva, a tada ju je vladar založio poznatom vojskovođi Janošu Hunjadiju. Zna se da je erdeljski vojvoda Janoš Pongrac od Dengelega, 1470. godine ovde podigao tvrđavu (castrum Sabatka) od koje su sve do sada ostali tragovi na zidu samostana Franjevačke crkve. Neko vreme držao ju je i “car” Jovan Nenad.

Subotica je pala pod tursku vlast tek posle pada Budima (1541). Od šezdesetih godina je sedište nahije (pripada Segedinskom sandžaku) i ima stalnu vojnu posadu.

U turskom zvaničnom popisu iz 1578. godine u naselju (Su(o)botka) zabeleženo je 48 hrišćanskih (srpskih) kuća, odnosno između 200 i 400 duša. Posadnika je bilo 52 (među kojima je 29 odsto islamiziranih). U gradu se držao nedeljni pazar petkom i imao je tri vašara (panadura) godišnje; padali su na “Stepandan”, “Kr(i)stovdan” i “Lazarevdan”. Uzgajane su žitarice (pšenica i suražica), povrće (beli i crni luk, kupus, repa, sočivo, *grah* – neka vrsta divljeg graška, naut i bob), kao i industrijske biljke lan i konoplja. Bilo je razvijeno i stočarstvo; oporezivanju je podlegala samo sitna stoka (ovce i koze), svinje, a bilo je razvijeno i pčelarstvo.

U svim turskim popisima Subotica (Su(o)botka) se naziva tvrđavom (kale), a poznati svetski putnik Evlija Čelebija svrstava je u kategoriju palanki. Shodno njegovom svedočenju citadela ovog grada nalazila se na obali jezera (poticala je iz predturskog perioda), bila je veoma čvrsta i u njoj je bilo oko četrdeset vojničkih kuća, uz jednu džamiju. Sama tvrđava nalazila se, opet po kratkom Evlijinom saopštenju, u sredini prostranog polja. Naziv palanka se možda može dovesti u vezu sa zidom (podzidom) kojim

*Panorama
centra grada*

Palić

je bila okružena spoljna varoš. Posadu Subotice sačinjavali su, u to vreme (1665), dizdar (kastelan) i 150 janjičara, a u spoljnoj varoši (civilnom delu naselja) bilo je 140 dobrih kuća pokrivenih trskom i rogozom. “Na zapadnoj strani grada nalazi se malo jezero u kome se love raznorazne ukusne ribe”, dodaje na kraju Evlija.

Posle odlaska Turaka (1686), Subotica se brzo naseljava, pre svega Srbima koji su se do tada u njenoj okolini bavili stočarstvom i Bunjevcima,

u ove krajeve treba da su se doselili iz Dalmacije pod vodstvom franjevačkih kaludera.

Međutim, tek nakon konačnog turskog poraza kod Sente (1697), Subotičani su mogli da pomišljaju na mirnije dane.

Naselje je pripalo Potiskoj vojnoj granici i kao vojnički šanac imalo je obavezu da drži 150 graničara.

Naglim širenjem grada prvobitna teritorija je ubrzo postala skućena. Tvrđava je uskoro pretvorena u crkvu, jedna kula joj je srušena, a druga dograđena. Tako je nastao crkveni toranj koji još uvek postoji, drugi toranj dograđen je 1904. godine, kad je crkva renovirana.

Pozivajući se na svoje zasluge u šleskom pohodu (poslali su dva konjička i jedan pešački odred) Bunjevci iz Subotice su, u januaru 1743. godine, podneli molbu carici Mariji Tereziji da ih stavi pod građansku vlast. Već u martu iste godine Subotica je proglašena slobodnom komorskom varoši i dobila naziv Sancta (Szent) Maria i svoj grb. Zajamčeno joj je i pravo da se može koristiti okolnim pustarama (bilo ih je 12), pa je tada i Paličko jezero dospelo pod imovinsku vlast grada. Za uzvrat, Subotičani su darovali carici 150 konja.

Mnogi Srbi, nezadovoljni razvojačenjem (Potiske granice) odselili su se u Šajkašku, a na njihova mesta došli su Mađari, Slovaci i Nemci.

Za slobodni kraljevski grad Subotica je proglašena 1779. godine, što je predstavljalo značajnu tekovinu postignutu velikim naporima (Subotičani su sada poklonili carici 5000 zlatnika i platili otkup u visini od 166.666 forinti). Novi status doneo je Subotici veću autonomiju i novo ime – Maria Theresiopolis. Grad se oslobodio nadležnosti komore i dobio je pravo na ubiranje carina, što je znatno povećalo gradske prihode. Od te godine počinje planski i ubrzaniji razvoj Subotice.

U vreme Josifa II (1780) ukinute su povlastice slobodnih gradova, a nemački je (umesto latinskog) proglašen za službeni jezik (kasnije će ga

*Gradska
kuća*

*Narodno
pozorište*

Najstariji, prvi

- 1480** – najstarija štampana knjiga u Gradskoj biblioteci;
- 1687** – najstarija knjiga-rukopis, matica krštenih;
- 1692** – najstarija knjižnica u Franjevačkom samostanu;
- 1746** – prvi berber (hirurg);
- 1747** – prva srednja škola;
- 1753** – prvi staklar;
- 1760** – prva pozorišna predstava;
- 1766** – dom za stare;
- 1782** – prva fabrika na Paliću (Sodara);
- 1786** – prvi knjižar;
- 1789** – prvi apotekar;
- 1840** – ulice dobijaju svoja imena i brojeve, uvodi se služba noćnih čuvara;
- 1844** – prva štamparija;
- 1845** – Palić postaje lečilište;
- 1852** – prvi hotel – Trščara na Paliću;
- 1854** – prva pozorišna zgrada;

zameniti mađarski). Tada je izvršen popis stanovništva i premeravanje i procena zemljišnih parcela.

Za ovaj grad XIX vek predstavlja eru brzog razvitka. Na izrastanje Subotice u veliko naselje uticala je i okolnost što je ležala na sredini puta koji vezuje Potisje sa Podunavljem. Otuda su na glasu subotičke pijace (a to će biti, u našem vremenu, i subotički buvljak). Prerastanjem – krajem XIX veka – kolskih puteva u železničke, Subotica postaje najvažniji saobraćajni centar u Bačkoj. U to vreme padaju i začeci sadašnje moderne industrije; preduzeće za izvoz mesa *Hartman i Konen* ima prvu hladnjaču u zemlji, prva subotička fabrika sumporne kiseline i veštačkog đubriva *Klotild*

- 1854** – prva bunjevačka knjiga;
- 1856** – prvo rasvetljenje ulica;
- 1862** – telegrafska stanica;
- 1868** – prva muzička škola;
- 1869** – prva železnička pruga (Subotica-Segedin);
- 1872** – prvi poštanski državni ured;
- 1875** – prva izložba konja;
- 1890** – prva proslava Prvog maja;
- 1891** – prvo letnje pozorište na Paliću;
- 1892** – prva blagajna za osiguranje radnika protiv bolesti;
- 1892** – prva javna biblioteka;
- 1892** – prvi štrajk ciglarskih radnika;
- 1892** – prvi asfaltni trotoari;
- 1892** – telefonska centrala;
- 1896** – električna centrala;
- 1897** – prva tramvajska linija;
- 1919** – prvi bioskop;
- 1924** – prvi radio-prijemnik.

osnovana je 1904, a braća Ruf su 1917, započeli proizvodnju bonbona, sle-
di (1923) industrija električnih motora *Sever*.

Prve srpske jedinice stigle su u grad 13. novembra 1918. godine. Na Ve-
likoj narodnoj skupštini u Novom Sadu (25. novembra 1918) proglašeno je
ujedinjenje Banata, Bačke i Baranje sa Kraljevinom Srbijom, dok je konačna
granica nove države utvrđena u Trijanonu (4. jun 1920). Jedna od central-
nih ličnosti ovog značajnog događaja bio je Blaško Rajić, župnik iz Subotice.

Između dva svetska rata Subotica – budući granični grad – i po bro-
ju stanovnika, i ekonomski, stagnira. Tokom Drugog svetskog rata imala je
značajne ljudske žrtve i teška razaranja od bombardovanja.

Nakon 1945, grad se razvio u veliki industrijski centar (26 fabrika). Reprezentativno jezgro grada (svojevremeno “najveće selo Evrope”) nalazi se, delimično, u nekadašnjoj močvari, dok periferija ima ruralnu fizionomiju i razvučena je. Kroz Suboticu vodi međunarodni put Beograd – Novi Sad – Subotica – Budimpešta – Moskva i stecište je pruga iz pet pravaca.

*Subotička sinagoga,
sagrađena 1902.
www.josu.rs*

Grad ima prostrane zelene površine, više trgova, velelepnu staru Gradsku kuću izgrađenu (1908/1910) u stilu mađarske varijante secesije (u njoj su sada gradska uprava, muzej i istorijski arhiv), Gradsku biblioteku, crkve (Franjevačka, katolička katedrala i srpska pravoslavna crkva), sinagogu, mnogobrojne srednje i stručne škole (obavezno pohađanje osnovne škole uvedeno je početkom XVIII veka, a Subotica je danas opština sa najmanjim brojem nepismenih u Srbiji), Ekonomski fakultet, srpsko i mađarsko pozorište, Letnju pozornicu i atraktivnu okolinu (Paličko jezero). Ovaj

Stanovništvo

1578 – 48 kuća (između 200 i 400 duša)

1702 – 1969

1765 – 9556

1771 – 10.252

1780 – 20.147

1830 – 33.000

1857 – 53.500

1868 – "3500 pravoslavnih Srbalja, 6 Unijata, 100 Kalvina, 1600 – Čivuta, a svi oni drugi, oko 50.000 od rimske katoličke su vire... Po krvi ima u Subotici oko 50.000 Bunjevaca, 6000 Mađara, 3500 Srbalja, 1600 Čivuta i oni drugi su Nimci i drugi".

1880 – 61.000

1890 – 73.000

1910 – 94.601

1921 – 90.961; od kojih: 60.699 Srbo-Hrvata, 26.749 Mađara, 2475 Nemaca, 3905 Jevreja, 6746 pravoslavnih, 78.494 katolika, 1378 evangelika

1961 – 74.832

1981 – 107.490

2002 – 99.471.

Ili etničke grupe: Mađari 38,5%, Srbi 24, 1%, Hrvati 11%, Bunjevci 11%, Jugosloveni 6%, Romi 2%, ostali 6,4% odnosno po jezicima: srpski i hrvatski 52%, mađarski 39%, romski 2%, ostali 7%

multietnički i multireligiozni grad i opština sa više od 20 različitih nacionalnosti, od kojih su najmnogobrojniji Mađari i Bunjevci, je najznačajniji administrativni, industrijski, trgovački, saobraćajni i kulturni centar u severnoj Bačkoj. Subotica je takođe kulturno, prosvetno i političko središte Mađara i Bunjevaca u Vojvodini. I sportovi imaju ovde dugu tradiciju; postoji oko 120 registrovanih sportskih klubova.

SOMBOR

Oaza na nepregledu bačke ravnice

Tragovi praistorijskog čoveka koji se za izradu svojih oruđa i oružja, služio kamenom, pa kasnije bronzom, nađeni su i u okolini Sombora. Dosad je sistematski istraženo nalazište Doroslovo, gde je pronađena velika nekropola iz starijeg gvozdenog doba (grobovi sa urnama i prilozima). Najranijem delu istorije Sombora obeležje daje nestalnost, često smenivanje kultura, plemena, grupa i političkih organizacija, otuda nestalnost naselja, tegobe života i nesigurnost egzistencije. Bilo je potrebno dugo vremena da se ne baš gostoljubiva prirodna sredina osposobi za trajan život.

Drugo bitno obeležje ovog prostora je njegova situiranost izvan granica Rimskog carstva, sa mnogim i dalekosežnim posledicama. Najdublja razlika je u ekološkoj situaciji, jer se na područjima izvan granica Carstva počinjalo od nulte tačke, od nedirnutog divljeg tla, pa je otuda srednji vek tu značio i početak istorije.

Mir, relativnu stabilnost i uslove za trajan život ovde je obezbedila tek država ugarskih kraljeva od XI veka nadalje. Ona je, naime, tu odigrala onu ulogu koju je Rimsko carstvo imalo u oblastima zapadno i južno od Dunava. Ako se izuzmu najezde Tatara (1241/42) i Kumana (1280/81), ovaj prostor nije doživeo velika pustošenja i smanjivanja stanovništva kakvih je bilo u ranijim periodima. Jer, oslanjajući se na arheološke nalaze ovde su

i islamska bogomolja (mesdžid). U administrativnom pogledu Sombor – u turskim izvorima javlja se samo pod tim imenom – pripadao je Segedinskom sandžaku i bio sedište istoimene nahije i kadiluka.

*Zdanje
Županije
1954.*

Najranije vesti o civilnom delu naselja datiraju iz vremena vladavine sultana Selima II (1566–1574). Sombor tada ima status varoši sa tri muslimanske i jednom hrišćanskom mahalom, uz džemat (skupinu) Cigana. Ili, dve stotine muslimanskih kuća (među kojima je dvadesetak procenata novih muslimana, odnosno konvertita) i 13 hrišćanskih “kapija”. To je tada, značajan prometni centar sa nedeljnim trgom i vašarom (panadurum). Među muslimanima ima nekoliko zanatlija, uz vojvodu, subašu, agu i ćati-ba. Ovi poslednji poseduju čifluke, bašte i vinograde. Hrišćansko stanovništvo (Srbi) obrađuje zemlju i gaji stoku (svinje, ovce, pčele). Pomen dvojice imama ukazivao bi, možda na postojanje dve muslimanske bogomolje.

Desetak godina kasnije Sombor ima status kasabe sa četiri muslimanske mahale. Uz brojne pripadnike vojničkog reda upisane su i zanatlije: trgovac, kasapin, aščija, čizmar, nalbant, halvadžija, dunder, devedžija, bakal, krojač, sarač, sedlar, ćilimar.

Turski svetski putnik Evlija Čelebija naziva Sombor “starom palankom”. Tu su se, kako kazuje dalje, nalazili: jedna džamija, hamam i dve stotine zanatlijskih radnji – većinom kujundžijskih (i u kasnijem vremenu ovde će biti mnogo zlatara).

Na jugoistočnoj strani ležala je spoljna varoš okružena vinogradima i baštama. Tu treba da je bilo 2000 kuća, 14 muslimanskih bogomolja, pašin dvorac (“pravi rajski vrt Irem”), han i hamam, a impozantan broj škola svedoči da je Sombor tada bio i značajno središte turskog školstva. Većina stanovnika su trgovci, “vrlo uljudni i hrabri ljudi” – kaže dalje Evlija – „i svi nose krajiško odelo. A sva tamošnja raja nisu Mađari, nego Vlasi-hrišćani”.

Godine 1687, Sombor je oslobođen od Turaka, a 1702, uključen u Potisku vojnu granicu. Uz Srbe i Bunjevce, kojih je bilo i u vreme Turaka, u vreme velike seobe doseljavaju se i nove mase Srba. Stižu i novi Bunjevci (1687), pod svojim kapetanima, a kasnije i “Šijaci” iz Karlovačkog generalata.

U prvoj polovini XVIII veka Sombor je vojnička varoš (inače, najmnogoljudnije naselje u Bačkoj) u kojoj dele vlast dvojica vojnih kapetana, kao

predstavnicima Srba i Bunjevaca. Kada je carica Marija Terezija počela da ukida Potisku vojnu granicu, ona je, uz uplatu 150.000 “rajhsforinti”, Sombor proglasila (1749) za “slobodnu kraljevsku varoš”, s pravom na korišćenje ranije stečenih poseda zemlje i drugih ekonomskih privilegija. A, prvi gradski kapetan bio je grof Jovan Branković. Novi status izaziva jače doseljavanje Srba, a nakon izbora Sombora za sedište Bačko-Bodroške županije počinje i doseljavanje Mađara u većem broju. Tokom druge polovine XVIII veka kolonizuju se – po bližoj okolini Sombora – i Nemci.

U znaku razvoja i ekonomskog napretka grada protekao je XIX vek. Prosecaju se ulice, podižu nove kuće, kopaju arteski bunari, koristi se navodnjavanje i transport na izgrađenom Velikom kanalu. Razvoju Sombora znatno doprinosi izgradnja železničke pruge (1869) preko Subotice do Segedina.

Tokom XIX i početkom XX veka postaje veliki žitni i stočni trg sa čuvenim vašarima. Imao je čak deset novčanih zavoda. Prvi svetski rat prekinuo je privredni i kulturni razvoj grada, čemu je doprinela i katastrofalna poplava Mostonge. Srpska vojska ušla je u Sombor 13. novembra 1918.

*Srpska
preparandija*

Najstariji, prvi

- 1717** – prva osnovna škola;
- 1778** – niža realna škola;
- 1789** – prva pošta smeštena u tzv. "Turskoj kući" (jednoj od dve do danas sačuvane građevine iz turskog doba);
- 1816** – prva Srpska učiteljska škola (premeštena iz Sent Andreje);
- 1840** – prva tekstilna radionica na parni pogon;
- 1844** – Mađarska čitaonica;
- 1845** – Srpska čitaonica;
- 1850** – prva štamparija;
- 1859.** – Gradska biblioteka;
- 1865** – *lpar*, prvi list na mađarskom jeziku;
- 1866** – *Školski list*, prvi srpski prosvetni časopis;
- 1869** – Gimnazija;
- 1870** – Srpsko pevačko društvo;
- 1871** – prvi somborski park;
- 1872** – Gimnazija na mađarskom jeziku;
- 1879–1914** – omladinski list *Golub*;
- 1880–1890** – list *Rodoljub*;
- 1882** – pozorišna zgrada;
- 1887** – Somborsko sportsko udruženje;
- 1888** – trgovačka škola;
- 1899** – Slobodni licej;
- 1911–1914** – muzički časopis *Gusle*.

Stanovništvo

1702 – 2855 duša;

1769 – 830 srpskih domova;

1818 – 19.439;

1785 – 13.360 Srba, Bunjevaca, Mađara, Nemaca, Jevreja i dr;

sredinom XIX veka – 23.000;

1910 – 29.036 (od toga Srba i Bunjevaca 59,38 odsto, Mađara 32,94 odsto, Nemaca 7,13 odsto i ostalih etničkih grupa 0,55 odsto);

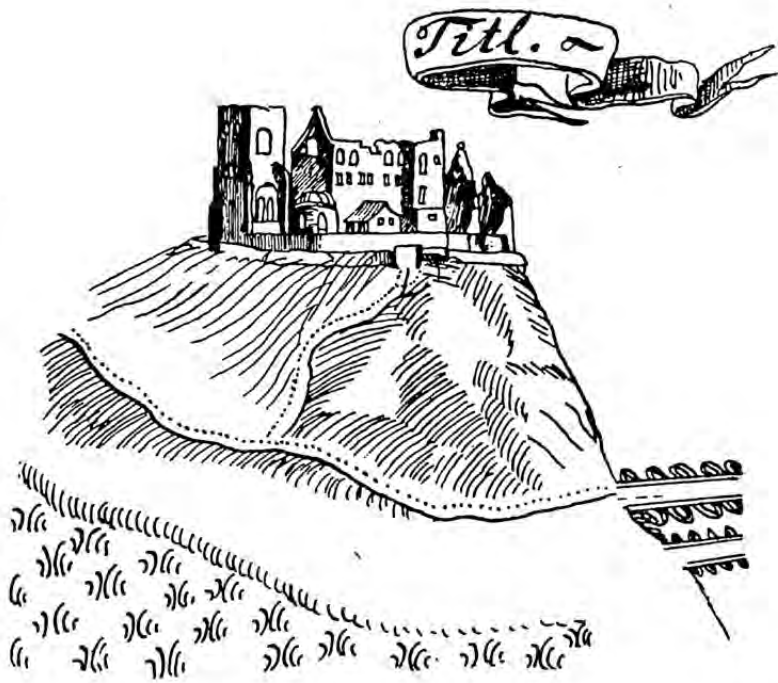
1961 – 37.760;

2002 – 51.471.

U međuratnom periodu grad privredno stagnira, a gubi značaj i kao administrativno sedište (u korist Novog Sada).

Od 1956, dolazi do izrazitijeg privrednog razvoja Sombora podizanjem novih industrijskih objekata (kasnije se industrijski razvoj usmerava na prehrambenu, tekstilnu i metaloprerađivačku industriju); izgradnjom kanalskog sistema Dunav-Tisa-Dunav i unapređenjem saobraćajnih veza.

Sombor je i sada značajni regionalni kulturno-prosvetni i zdravstveno-medicinski centar severozapadne Bačke. Ima bogato kulturno nasleđe, gustu mrežu osnovnih i srednjih škola, gimnaziju “Veljko Petrović” i Pedagoški fakultet. “Sombor je” – čitamo na njegovom sajtu – „grad međuljudskog uvažavanja, uzajamnog poštovanja i tolerancije različitosti ljudi dobre volje koji su na takav način uvek negovali svoj grad, stvarajući u njemu uzvišeni spoj urbane funkcionalnosti, arhitektonske lepote i sklada, kulture življenja u ritmu sa prirodom koji diktira bujno zelenilo brojnih parkova i bogatih drvo-reda, koji su od Sombora načinili neponovljivu u svojoj osobenosti, oazu na nepregledu bačke ravnice”.

*Pogled na grad Tittel 1698.
(Dvorska biblioteka u Beču,
Zbirka manuskripta)*

TITEL

Mnogim vojskama na putu

Varošica na desnoj obali reke Tise, nedaleko od njenog ušća u Dunav, na južnom obodu titelske lesne zaravni koja je predstavljala, od najranijih vremena, idealan teren za osnivanje naselja. Brojne su ekonomske prednosti ovog platoa: bezbednost od poplava, dobra snabdevenost vodom, plodno zemljište, neposredna blizina velikih rečnih tokova. A, veoma značajna je i strateška vrednost ove zaravni. Otuda su se na mestu današnjeg Titela ljudska naselja javila veoma rano. Na lokalitetu Feudvar (Titelski breg) utvrđeno je naselje vatinske kulture znatnih dimenzija. Na Titelskom bregu je i nekropola Stubarlija iz bronzanog i starijeg gvozdеног doba.

U titelskoj tvrđavi pronaden je veliki broj spomenika iz rimske epohe, što upućuje na postojanje rimskog kastruma na ovom mestu. Od fortifikacijskih objekata sačuvani su ostaci poznati u narodu kao “rimski šančevi”. U susednom Mošorinu utvrđeno je višeslojno naselje i nekropola iz bakarnog, bronzanog i gvozdеног doba (Feudvar).

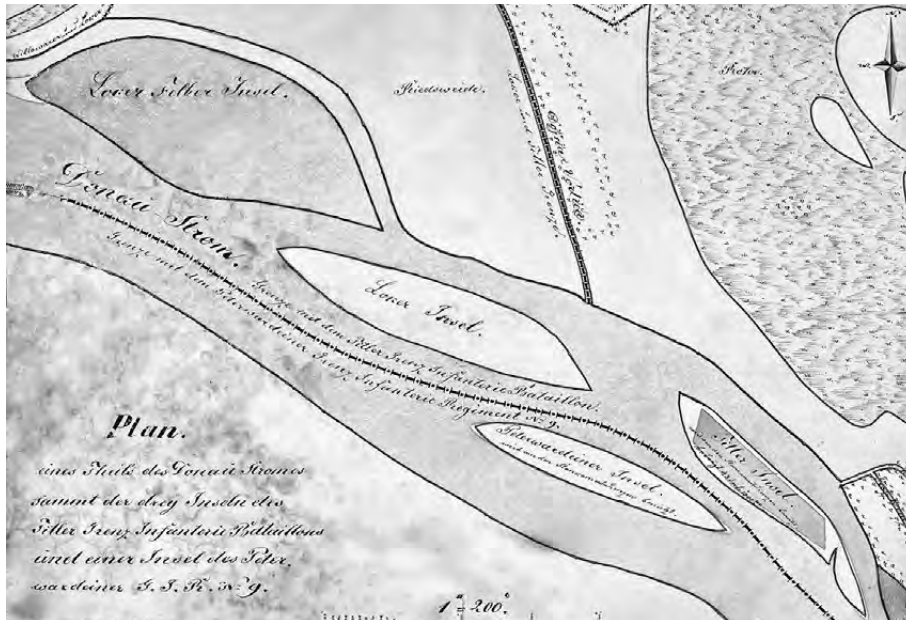
Tokom perioda seoba naroda (od 375, do 800. godine, a kod nas je trajao i duže), jednog od najdinamičnijih razdoblja evropske istorije, i sadašnja Bačka delila je sudbinu ostalih regiona Karpatske kotline. A, to znači da su se na njenom tlu smenjivali tursko-mongolski nomadi (Huni, Avari, Protobugari), germanska i nova sarmatska plemena (Goti, Gepidi, Alani), stvarajući ovde svoje u mnogo čemu specifične društvene formacije. Po jednoj veoma rasprostranjenoj legnedi, hunski vojskovođa Atila umro

je u svom logoru na mestu današnjeg Titela i sahranjen na dnu Tise pokraj samog naselja.

Sve do XII veka u pisanim izvorima gotovo da nema podataka o zemljištu između Tise, Dunava i već pominjanih "rimskih šančeva". Zna se da su se početkom IX veka sudarili, duž Tise, odredi Franaka i Bugara. A, sam tok ove reke treba da je predstavljao granicu između ove dve države u vreme smrti Karla Velikog (814). Bugarska vrhovna vlast održala se ovde sve do dolaska Mađara i obrazovanja njihove države u panonskim ravninama. Oslanjajući se na nepouzdana kazivanja, u Titelu treba da je bio dvor bugarskog vojvode Salana, čija se vlast prostirala na području koje su Mađari pod svojim vođom Arpadom počeli da zauzimaju. Neosporno je svakako da su Mađari, do sredine X veka, zavladao područjem oko ušća Tise. Oni su postepeno naselili i organizovali ovaj prostor, zadržavši Titel kao utvrđeno mesto, ali je za centar županije izabran Bač. Oko tvrđave su naseljavali mađarske ratnike, a zatečeno slovensko stanovništvo ostalo je grupisano u naseljima pored reka. Značaj Titela – rečnim tokovima dobro povezanog sa udaljenijim delovima ugarske države – ogleda se i u tome što su kralj Ladislav I i njegov brat Lamprecht izabrali ovo naselje da u njemu (pri kraju XI veka) podignu crkvu Svete Premudrosti. Uz nju je ustanovljen manastir i kaptol kanonika reda Svetog Avgustina. Ovaj dobro situirani manastir uživao je veliki ugled u ugarskoj državi, a njegove starešine decenijama su vršile dužnost kraljevskih kancelara ili vicekancelara.

Naselje je napredovalo i uzdizalo se, pa će sredinom XII veka poznati arapski putopisac i geograf Muhamed Idrisi zabeležiti da je Titel mesto koje cveta, mnogoljudno je i njegovi stanovnici imaju velike posede, kao i dobre životne uslove.

U jednom dokumentu iz druge polovine XV veka Titel je zabeležen kao *civitas Tituliensis*. Naselja oko Titela, Slankamen, Gospodince, Čurug i još

neka mesta uz Tisu pripadala su, neko vreme, despotu Đurđu Brankoviću kao ugarskom vazalu.

Utvrđenje u Titelu bilo je podignuto svakako do sredine XV veka. Vojnički značaj mesta oko ušća Tise došao je do punog izražaja u vreme velike turske opsade Beograda (1456), kao i u kasnijim sukobima, sve do 1526. godine, kada su Turci, vraćajući se sa mohaćkog razbojišta, osvojili i Titel.

Svesni strateškog značaja ovog starog ugarskog grada, novi gospodari su, odmah po osvajanju, stavili u njega svoju posadu. Ploveći 1553. godine kraj Titela Namac Hans Dernšvam je zabeležio da je beo i lepo načinjen grad. Nešto pre tog vremena civilno naselje, koje je bilo centar istoimene nahije (pripadala je Segedinskom sandžaku), imalo je 87 hrišćanskih domova. A od sedme decenije istog veka javljaju se u varoši i muslimani. Pa

1866. jul 24, Titel. Plan dela Dunava sa tri ostrva Titelskog graničarskog pešadijskog bataljona, i jednog ostrva Petrovaradinskog graničarskog puka br.6 (AV, F. 373, 393).

će tako oko 1578, ovde biti upisano 125 muslimanskih domova (zajedno sa posadnicima) i 27 hrišćanskih (Srbi). Stoleće kasnije, Evlija Čelebija nalazi u Titelu: tri muslimanske bogomolje, tri medrese (srednje škole), dve teki-je, četiri osnovne škole, jedan prijatan hamam, prostranu čaršiju, bazar sa 80 dućana i nekoliko hanova.

Kao i u vreme osvajanja, tako je i kraj turske vladavine doneo Titelu nova stradanja i razaranja. Ocenjujući značaj ove tvrđave, Turci su odredbama Karlovačkog mira (1699) izričito tražili da se ona više ne može obnavljati, pa se njeni ostaci sada samo naziru.

U novoosnovanoj Potiskoj vojnoj granici (1701–1750), Titel je postao utvrđeni šanac sa stalnom graničarskom posadom (hajduka i konjanika). U poznatoj seobi Srba u Rusiju učestvovala je i veća grupa Titeljana (u južnoj Ukrajini osnovali su bili čak istoimeno naselje).

Od 1763, do 1873. godine Titel je sedište šajkaškog bataljona, koga su, osim Titeljana, sačinjavali i graničari iz 13 okolnih naselja, otuda je kraj između Dunava, Tise i Velikog kanala, sve do Temerina i Nadalja na zapad, dobio ime Šajkaška. Šajkaši su imali zadatak da na svojim naoružanim brodovima – šajkama – štite granicu od upada Turaka. Pored sedišta komande bataljona, u Titelu je bio i magacin oružja, radionica za izradu i popravku šajki i druge zgrade za vojne potrebe (od kojih su se neke – barutana i kasarna – sačuvale do danas).

Krajem XVIII veka u Titelu su radile dve nemačke škole (za mušku i žensku decu) i militarsko-matematička škola. Već 1822, Titel je imao svoju bolnicu i apoteku, a 1843, ustanovljena je redovna pošta.

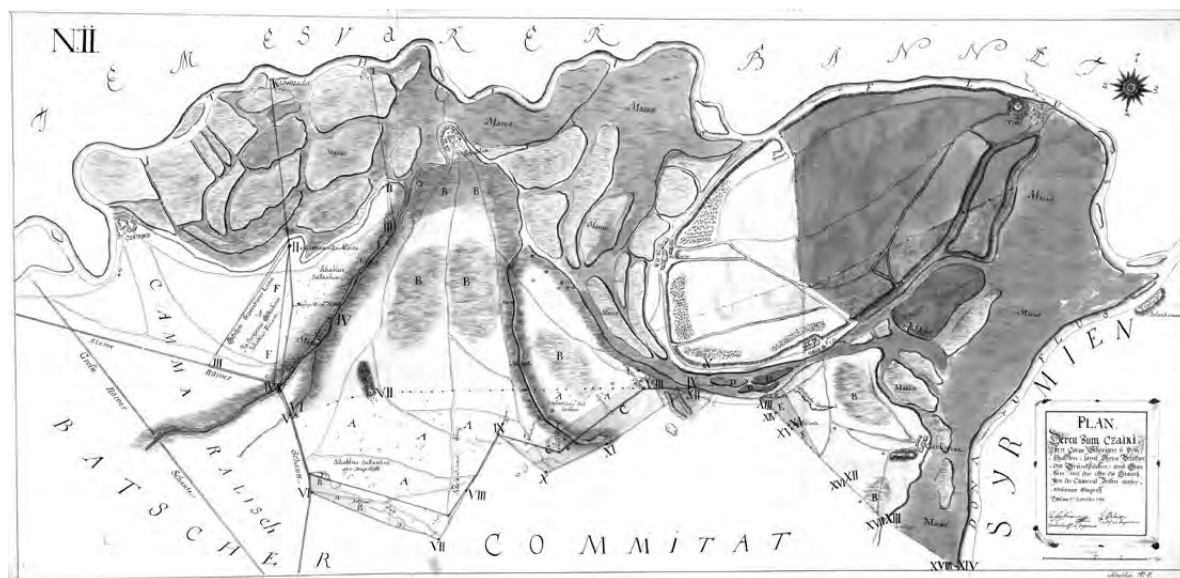
Burne 1848/49. godine u blizini Titela vođene su teške borbe u kojima je opet došao do izražaja strateški značaj titelske zaravni.

Posle rasformiranja šajkaške granice uvedena je civilna županijska uprava i Titel je postao sresko mesto.

Stanovništvo Titela dosta je stradalo tokom Drugog svetskog rata.

Bogati tereni za ribolov i lov, lepote obala triju reka, mir, dobra željeznička i drumska veza sa Beogradom, Zrenjaninom i Novim Sadom učinili su da Titel, kraj kojeg su tako često logorovale vojske, postane prijatno izletničko mesto.

1764. Plan šest mesta Šajkaškog
graničarskog bataljona
(Ratni arhiv u Beču)

Najstariji poznati izgled Karlovaca potiče iz sredine 18. veka i nalazi se na majstorskom pismu – bakrorez nepoznatog autora

SREMSKI KARLOVCI

Verski, politički, obrazovni... centar

G radić na desnoj obali Dunava u živopisnom podnožju Fruške gore. Budući da leži na jednoj od najvažnijih rečnih saobraćajnica, Dunavu, koji povezuje jugoistočnu i centralnu Evropu, ovim putem su se selili razni narodi sa istoka i zapada. Na karlovačkom području utvrđeno je više lokaliteta iz neolita, bakarnog doba, bronzanog i gvođenog doba. Gvođenom dobu pripada i praistorijsko nalazište Kalakača, na desnoj obali Dunava. U samom gradu otkrivena je kulturna ostava keramike iz kasnog bakarnog doba. Naselja su tada podizana na rečnim terasama.

Početak naše ere Rimljani su konačno zauzeli Srem i utvrdili ga. Tuda je išla linija rimske utvrđene granice – Limes – na području provincije Panonije. Na neko znatnije rimsko naselje na mestu Sremskih Karlovaca ne upućuju, međutim, ni relevantni izvori ni arheološki nalazi. U susednoj Beški, u podnožju Fruške gore, otkrivena je kasnoantička nekropola. Zidovi jedne od istraženih grobnica bili su prevučeni malterom i oslikani freskama, na kojima su živim bojama bile prikazane Parke, pokojnik i pokojnica, kao i prinošenje darova.

U okviru administrativne organizacije Panonije područje Karlovaca redovno je bilo vezivano za jedan od susednih većih gradskih centara, a to su bili Sirmium (odnosno Sremska Mitrovica) i Bassiana (kod današnjih Donjih Petrovaca).

Stari mitropolitski dvor i Saborna crkva sa trećim tornjem (1889)

(njegovi neznatni ostaci danas se naziru na brdu iznad Magistrata).

Od imena Karom, Karum, navodno je, preinakom nastalo ime Karlovci. Pod novim, slovenskim imenom prvi put se spominje u jednom zapisu iz 1533. godine, a zatim ga beleži zvanični turski popis (defter) Srema iz 1546. Selo – varoš Karlofča, ima pet mahala odnosno 456 običnih i 86 udovičkih

U vreme seobe naroda ovde su se zadržavala, duže ili kraće, razna german-ska i druga plemena (Goti, Huni, Gepidi), braneći carstvo. Sredinom VII veka naseljavaju se Avari i Sloveni. No, uskoro će Franci uništiti avarsku državu. A, posle Franaka smenjuju se Bugari, Vizantinci i Ugri, koji će u XII veku konačno zavladati Sremom.

Godine 1284, srpski kralj Dragutin dobio je, po predanju, od svog šuraka, ugarskog kralja Vladislava na upravu Srem, Mačvu s Beogradom, Soli i Usoru, kojima je upravljao (do 1316), pod imenom “sremskog kralja”.

Godine 1308, pominje se na području Sremskih Karlovaca, ugarska tvrđava Castrum Karom (odnosno Karon, Karum, Karan i slično). Ime potiče od najstarijih vlasnika utvrđenja, porodice Chaba de Karon.

Ovaj srednjovekovni ugarski grad Turci su osvojili i razorili 1521. godine, zajedno s ostalim tvrđavama u Sremu

domaćinstava, kao i pet ciganskih domaćinstava (po običaju, u posebnom džematu odnosno skupini). Sudeći po visini feudalnih prihoda od ušura i dažbina – 80 180 akči – daleko najrazvijenije bilo je vinogradarstvo; ušur od šire (mošta) iznosio je, naime, 60.000 akči, odnosno 12.000 pinti (stara ugarska mera za vino, iznosila je 1,5 l). Značajni prihodi ubirani su i na karlovačkom nedeljnom trgu, kao i na skeli. Tu su, takođe, prihodi od žitarica, svinja, košnica, ribe. U blizini Karlovaca nalazila su se još dva ribnjaka, a na Dunavu se okretalo čak 20 vodenica.

Dvadesetak godina kasnije Karlovci imaju zvanično status varoši, i to je dalje isključivo hrišćansko naselje. Uz srpsko stanovništvo upisan je i izvestan broj Mađara, ima i Hrvata, pa Šokaca (Ivaniš – Šokac). Uz nečitljiva imena ponegde je nacionalna pripadnost, ipak, nejasna (na primer, Cvetko Gal). A, iza ličnog imena upisuju se, ponekad i etnonimi: Mađar, Ugrin, Bugarin, Srbin. Ovog puta zabeleženi su i sledeći zanati: rakidžija, zlatar, kožuhar, čizmar, kovač, vodeničar, vinar, terzija, mesar, veslač, drvar. Bilo je 16 popova i 4 kaludera. I dalje najznačajnije mesto u privrednom životu naselja zauzima vinogradarstvo.

Austrijski poslanik Vratislav Mitrovica spominje (1591), u Karlovcima tri crkve; jednu rimokatoličku i dve pravoslavne (bile su posvećene Sv. Nikoli i Vavedenju).

Na Italijana Kjaromanija Karlovci ostavljaju utisak velikog sela, a stanovnici su, kaže, većim delom katolici, ima nekoliko šizmatika (pravoslavaca) i malo Turaka.

Nešto kasnije, u vreme prolaska turskog svetskog putnika Evlije Čelebije, Karlovci imaju utvrđenje tipa palanka (znači od slabog materijala, opasano rovom i plotom od brvana) sa dizdarom (kastelanom) i 50 posadnika. Osim tri hrišćanske mahale, tu je postojalo i muslimansko naselje (izostao je broj mahala) sa odgovarajućim pratećim objektima (džamije, medrese, tekije, hamami, hanovi, dućani). Kuće su bile prizemne i na sprat “divne,

*Andrejevićeva
palata, hotel,
gostiona 18. vek*

odlične, čvrste i prostrane kuće i sve su pokrivenе daskom. Najlepše kuće okrenute su prema Dunavu”. Evlija još kazuje da su svi stanovnici Bošnjaci i da ima osobito mnogo hadžija i trgovaca. Pa bi se moglo zaključiti da su se tokom prve polovine XVII veka ovde naselili trgovci – muslimani iz Bosne.

Karlovcі su stekli svetsku slavu kad je u njima, nakon dugotrajnih pregovora članica Svete lige, sa Turcima sklopljen mir, u januaru 1699. godine. Kuća (ranija turska tekija) u kojoj su pregovarale diplomate pretvorena je nakon toga u katoličku kapelu posvećenu Mariji – Gospi od mira.

„Selo Karlovcі je naseljeno pravoslavnim Rašanima i rimokatolicima”, kaže u svom izveštaju iz 1702, opat Đovani Bonini. „Tu se nalazi jedna rimokatolička crkva, napuštena i otkrivena; pravoslavna rašanska crkva posvećena Svetom Nikoli; mali ženski manastir i dva ribnjaka (Tenger i Kovalovo). Sve karlovačke kuće bile su sagrađene na rašanski način, tj. pod zemljom i pokrivenе kao kolibe”. Za vreme Turaka ovde je bio veliki prelaz preko Dunava. A nalazili su se pod upravom turskog emina (ili poreznika)

Karlovačka pijaca i trg, izgled s početka 19. veka u Petrovaradinu kome su davali godišnje desetinu od vina i žita, dok je sultanski porez iznosio jednu forintu po glavi i isplaćivao se u Budimu. Uz to, Karlovčani su imali dužnost da se brinu o mostu kod Petrovaradina, kao i za drvene postave pod osam topova koji su se nalazili na zidinama toga grada. Ubrzo su Karlovci postali važno trgovačko mesto, sad na turskoj granici.

Godine 1713, izborni sabor premestio je iz Krušedola, zbog boljih komunikacija, sedište mitropolije u Karlovce, pa će se ona ubuduće zvati Karlovačka. A zasnivala se na Privilegijama cara Leopolda I (iz 1690), kojima je Srbima bila zagarantovana sloboda vere, upotreba starog kalendara i pravo izbora arhiepiskopa.

Znamo da, oko 1715, u Karlovcima postoji mitropolitov dvor (raniji pašin konak) sa katedralnom crkvom. Zbog zasluga za carski dom Karlovčani dobijaju na uživanje – poveljom cara Karla (1721) – tri pustare na kojima napasaju svoja stada, pa ponovo počinju da se materijalno podižu.

Ekonomskom napretku Karlovaca doprinela su mitropoljska dobra kao i vinogorje, po kome je ovo područje vrlo poznato. Zahvaljujući povoljnoj ekonomskoj bazi i društveno-političkim prilikama dolazi do intenzivne graditeljske aktivnosti; obnavljaju se Gornja i Donja crkva. Karlovčani su vrlo rano dobili i škole; osnovnu 1726, a klasičnu, 1731. godine.

Odmah posle oslobođenja od Turaka ovde počinju da se naseljavaju, osim Srba, i Nemci (i danas postoji naselje Svapska), a potom i Hrvati. Novo stanovništvo dovodi i Arsenije IV Šakabenta. A tokom XVIII, XIX i XX veka (pa i u najnovije vreme) traju pojedinačna naseljavanja.

Godine 1745, Dvorski ratni savet osnovao je Slavonsko-sremsku vojnu granicu, sedište kompanije bilo je u Karlovcima, koji su potom (1753), proglašeni za slobodnu vojničku varoš (komunitet), a koja se, opet, nalazila pod upravom slobodno izabranog Magistrata.

Po svom socijalnom položaju karlovačko stanovništvo delilo se na građane (trgovci i zanatlije s posedom), kontribuyente (poreske glave) i privilegovana lica (činovnici, sveštenici, vojnici i plemići).

Nakon sticanja komuniteta Karlovci postaju jedno od najznačajnijih mesta u Slavonsko-sremskoj vojnoj granici. Oni su, međutim, i centar duhovnog i kulturnog života, naročito posle izbora za mitropolita (1749) Pavla Nenadovića, koji je nastojao da svuda po Karlovačkoj mitropoliji podigne što više lepih i uglednih crkava i škola. U Latinskoj školi će kasnije raditi i Karlovačka gimnazija (sve do 1891), tu su i začeci Bogoslovije (Klerikalna škola). Mitropolit Nenadović zida na mestu stare crkve Svetog Nikole, novu Sabornu crkvu (1762), svojim ktitorstvom i priložima manastira i naroda.

Karlovci, u to doba, imaju četiri mahale: Gornja mahala, Čaršija, Kneževačka mahala, Lovačka mahala i zaselak Švabendorf.

Naselje ima oko 300 kuća od kamena, stotinak imaju više od jednog sprata, a ostalo su većinom bile kolibe od zemlje pokrивene trskom. Trgovačke radnje – više od 30 – nudile su mešovitu, bakalsku, sečenu i željeznu

robu, kao i posude. Nemci seljaci snabdevali su grad mlekom, sirom i maslacem. Trgovci hranom, voćem, stokom, senom, drvetom, vinom i rakijom nisu imali svoje dućane, već su robu prodavali po pijacama, vašarima ili su torbarili. Veći trgovci zakupljenim brodovima, trguju sa Bečom, Peštom, Srbijom i Turskom, dok su veliki trgovci imali svoje šajke. Karlovačkih 144 zanatlija bili su organizovani u esnafe (u kojima je verska podvojenost ukinuta 1768). U popisu 1769/70, evidentirano je 7465 motika vinograda. Karlovačko crno vino i bermet su na veoma dobrom glasu i izvoze se u Austriju, Švajcarsku i Poljsku.

U Karlovcima je tokom XVIII-XIX veka održan znatan broj narodno-crkvenih sabora radi raspravljanja mnogih pitanja iz oblasti političkog, privrednog, kulturnog, prosvetnog i crkvenog života Srba u Ugarskoj i Hrvatskoj. Na

Karlovcima na staroj razglednici. Desno je kuća porodice Andrejević

Kapela Gospe od mira

“...podignuta je poviše mesta gde se odigrao jedan od najznačajnijih svetskih događaja ovovekovne istorije, gde je 26. januara 1699, sklopljen čuveni Karlovački mir. Nakon završetka Velikog bečkog rata (1683–1699), u Karlovcima je između tadašnjih velikih sila učesnica u ratu, Hrišćanske alijanse (Austrija, Poljska, Venecija i Rusija) sa jedne strane, i Turske sa druge, uz posredovanje Engleske i Holandije, posle dugih i teških pregovora sklopljen Karlovački mir. Prvi put u zvaničnoj svetskoj diplomatiji korišćen je okrugli sto za pregovaranje. Sadašnji izgled, kapela dobija odlukom Bečkog ratog saveta iz 1808, a podignuta je 1814. godine”.

(Zoran Radovanov, *Sremski Karlovci, korak po korak*, Tekst Žarko Dimić, Fotografije Martin Candir, Jovo Milivojević, TV Studio “Bečkerek”, Novi Sad, Muzej grada Novog Sada, 27)

tim saborima jača, od druge polovine XIX veka uticaj novoosnovanih političkih stranaka.

Uprkos požarima, kugi i vremenskim nepogodama kraj XVIII veka bio je za Karlovce period ekonomskog uspona. Mitropolit Stefan Stratimirović osniva (1791, odnosno 1792), čuvenu Karlovačku gimnaziju, 1794, i Bogosloviju, a četuri godine kasnije i internat – Blagodejanije (Alumneum) uz nju, u kome su siromašni i dobri učenici imali besplatnu hranu. Sa podnožja Čeratskog brda dovedena je i izvorska voda (cevima od pečene gline) do česme na trgu, a česma – Četiri lava (postoji još uvek) – trebalo je da kruniše završetak radova na vodovodu.

Revolucionarne 1848. godine na Majsjoj skupštini (ovekovečena na slici Pavla Simića) u Sremskim Karlovcima proglašena je autonomija Srpske

Vojvodine u koju su ušli Srem, Bačka, Baranja i Banat, uključujući odgovarajuće delove Vojne granice; mitropolit Josif Rajačić bio je proglašen za patrijarha, Stefan Šupljikac za vojvodu, a sedište Srpske Vojvodine postali su Karlovci. Međutim, godine 1860, ukinuta je Srpska Vojvodina, a carskim reskriptom iz 1871, i Vojna granica, koja je potom (1881), pripojena civilnoj Hrvatskoj, a Karlovci proglašeni gradom sa utvrđenim Magistratom i stavljeni pod upravu Županije u Vukovaru.

Iako je u XIX veku trgovina bila u opadanju, karlovačko vino, sve do pojave filoksere (1882) stizalo je ne samo na tržišta Evrope nego i Amerike.

Nakon potpunog uništenja vinograda, Karlovčani su, uz ogromne troškove, pristupili njihovoj regeneraciji na američkoj podlozi, pa su već krajem XIX veka vinogradi bili obnovljeni bezmalo u istom opsegu; dobijene su nove vrste grožđa (pre filoksere bilo ih je više od 30) i sremska vina postala su raznovrsnija.

Početakom XX veka izgrađeno je još nekoliko monumentalnih zgrada: Bogoslovski seminar, zgrada Narodnih fondova i Semenište manastirskih pitomaca.

Grad je imao velike ljudske žrtve tokom Prvog i, naročito, Drugog svetskog rata.

Sremski Karlovci (a tako se zovu od 1947. godine) su sada najvažniji fruškogorski vinogradarski centar sa velikom proizvodnjom grožđa i kvalitetnog vina (karlovački rizling, fruškogorski biser). U njima je i sedište Instituta za vinogradarstvo i voćarstvo. Sa prelepom arhitekturom Karlovci su i turistički centar i ishodište za izlete u Frušku goru (rimski Mons Almus – blagorodna planina).

U ovom gradu je koncentrisano nekoliko značajnih prosvetnih i kulturnih ustanova, pre svega Arhiv SANU, kao i bogati Gradski muzej.

Maketa Sirmijuma

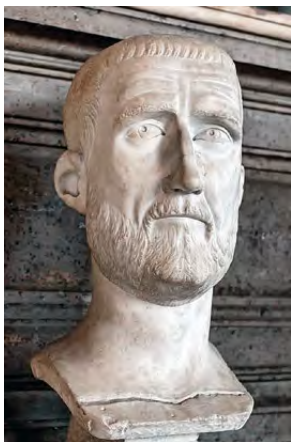
wikipedia.com

SREMSKA MITROVICA

Nesudena carska prestonica

Ovaj grad ima izuzetno značajnu prošlost, a neki periodi njegovog antičkog života ušli su u evropsku istoriju.

Na lokalitetu Kalvarija verovatno je bilo utvrđenje (*oppidum*) Skordiska, dok starija naselja na ovom lokalitetu pripadaju starijem, odnosno mlađem neolitu. Rimljani su ovde, na ušću Bosuta u Savu, osnovali, krajem prvog veka stare ere, na mestu starijeg naselja, grad Sirmium, kome i Mitrovica i Srem duguju svoje ime. Okolnosti u kojima je niklo naselje Sirmium nisu poznate. U predrimsko doba to je verovatno bilo ilirsko-keltsko selo i utvrđenje plemena Sirmijenza. U vreme dalmatinsko-panonskog ustanka (6–9. godine) Sirmium se u izvorima pojavljuje kao rimsko uporište. Status rimske kolonije stekao je u doba Flavijevaca. Carevi su tokom III i IV veka vrlo često boravili u Sirmiumu, bilo zbog ratova na panonskim granicama ili, idući na istočna bojišta budući da se grad nalazio na glavnom kopnenom putu koji je vodio od Apenina ka istoku. Iako u njemu nije bilo stalne vojne posade niti se tu nalazio veliki vojni logor, vojni značaj Sirmiuma bio je veliki. U njemu se okupljala vojska, a tu se često nalazio i car sa svojim štabom i svojom pratnjom. Izvori beleže duže zadržavanje careva u Sirmiumu u III i IV veku. Kao jedan od najznačajnijih gradova u rimskoj državi, bio je povremeno i rezidencija careva (čini se da je Konstantin jedno vreme pomišljao da novu prestonicu carstva premesti iz Rima u Sirmium). Inače, u njemu se nalazilo sedište upravnika provincije

Imperator Probus
wikipedia.com

Donje Panonije, kasnije Panonije Secunde, sedište vojne komande u vreme ratova na dunavskoj granici, a povremeno i sedište prefekta pretorija za Ilirik.

Četiri rimska cara – Trajan Decije, Aurelijan, Probus i Maksimilijan Herkulije – rođena su u ovom gradu ili u njegovoj okolini; za Probusa se, između ostalog, vezuje i sadežnje vinove loze na Fruškoj gori, a vršeno je i isušivanje terena i prokopavanje kanala koji je odvodio suvišnu vodu u Savu. Zna se da je grad imao radionicu oružja, kovnicu novca (330–378), koja je stekla svetski glas kovanjem šipki za državne trezore na kojima je prikazan lik zaštitnice Sirmiuma – boginje Fortune. Ovde se nalazila i stanica dunavske flote. Osnovu ekonomske moći Sirmiuma činili su poljoprivređa i vinogradarstvo, a stalni kontingenti dobro plaćene vojske uticali su na jačanje trgovine, pa se roba uvozila iz Grčke, Sirije, Egipta, Španije, Galije, Germanije.

Dosadašnja arheološka istraživanja otkrila su građevine mahom s kraja III i početka IV veka. Zidovi kuća bili su od pleteri i lepa ili drveta i naboja, ponekad ukrašeni kvalitetnim freskama s predstavama ljudskih i životinjskih figura. Istražena je delimično i reprezentativna carska palata u centru Mitrovice; njen unutrašnji prostor, kao i fasada, bili su optočeni raznobojnim mermerom i porfirom. Otkriveni su i delovi zidnih mozaika i fresaka. Ispred palate nalazili su se forum i hipodrom (dužine 450 m). Uz severnu granicu foruma sagrađene su bile carske – Lucinijeve terme – a južnije od njih bila je javna žitnica. Ceo taj gradski kvart bio je uokviren bedemom, a izvan je postojalo svetilište s mnogim votivnim spomenicima beneficijara (privilegovanih veterana).

Kao razvijeni komunikacioni centar na reci, Sirmium je bio i raskrsnica značajnih puteva; pre svega, tu je išao glavni put koji je povezivao Italiju

sa Grčkom, odnosno Zapadno Carstvo sa Istočnim. Pri likom arheoloških istraživanja nadene su mnoge mermerne i bronzane skulpture, kao i predmeti od stakla, bronzne i keramike. Ovde su u lokalnim kamenorezačkim radionicama izrađivani i veoma cenjeni sarkofazi.

*Konzervirani ostaci
Sirmijuma
wikipedia.com*

Sirmium je bio i hrišćanski centar s nekropolama i martirijumima (poznato je više hrišćanskih mučenika iz Sirmiuma). Na jednoj od nekropola otkriven je kulturni objekat, kao i natpisi u kojima se pominje Irinej, prvi istorijski posvedočeni episkop Sirmiuma. Tu su se održavali i sinodi, često u prisustvu cara, i donošeni simboli vere.

Tokom V i VI veka Sirmium su ugrožavali varvari, i to najpre Goti, zatim Huni i Gepidi, a potom Avari, koji su 582. godine osvojili grad i raselili njegovo stanovništvo, da bi godinu dana kasnije nestao u plamenu. Posle uništenja avarske države u Panoniji (800), veći deo Panonije, do Drave i Dunava, pripao je teritoriji Franačke države, bila je to istočna marka pod jurisdikcijom akvilejskog patrijarha. Kasnije će se tu smenjivati Bugari, Vizantinci, Ugri.

“Posle potiskivanja Vizantije”, kaže Sima Ćirković, „Sirmij je lagano umirao jer nije bilo povoljnih uslova za razvoj. Zajedno sa antičkim i

*Palata Bajić u Sremskoj
Mitrovici (IA „Srem“,
Zbirka fotografija)*

vizantijskim gradom nestajalo je i njegovo staro ime. Kada je tokom XIII veka izraslo novo naselje zanatlija i trgovaca ono je dobilo novo ime od jedne građevine starog Sirmija. Srednjovekovno naselje je dobilo ime od manastira posvećenog gradskom patronu svetom Dimitriju. U toj promeni imena došao je do izraza složeni vid kontinuiteta gradskog života na tome mestu. Preko gradskog patrona, preko crkve i antičkih ruševina novo naselje, izraslo u drugačijim uslovima, očuvalo je vezu sa svojim slavnim prethodnikom”.

Naselje vezano za manastir, koje je ponelo i njegovo ime, svakako se razvilo tokom XIII veka, a i njegovo jezgro činili su, najverovatnije, manastirski službenici i zavisni ljudi. Početkom XIV veka pominje se u izvorima Villa Sancti Demetri. Naselju zemljoradnika vremenom su se pridružili gosti (hostes) – trgovci i zanatlije. Za uspon naselja, osim obnove i unutrašnje kolonizacije zemlje posle tatarske najezde (1241–1242), bila je značajna i povelja sa privilegijama koje su stanovnici dobili od kralja Ladislava IV Kumanca. Posredno se može zaključiti da ih je oslobadala carina, a to je opet išlo zajedno sa ličnom slobodom stanovnika. Sređivanje prilika u Ugarskoj stvorilo je povoljne uslove za napredak mesta; pre sredine XIV veka naselje Svetog Dimitrija dobilo je privilegiju slobodnog grada.

Kultura

“Godine 1893. osnovano je diletantsko Kazališno društvo pevačke družine *Nada*. Reditelji diletantskih predstava su bili Stjepan Gajsberger i Nikola Dogan. Ovo društvo, na dugogodišnjem repertoaru, imalo je jednočinke i lake popularne komade, pa i operete: “Bračna ponuda”, “Graničari”, “Prosac silom – ženik milom”, “Laža i Paralaža”, “Baron Trenk” i dr. Pri Srpskoj čitaonici je počelo 1888. godine da deluje Dobrovoljno pozorišno društvo, ali je živelo samo jednu sezonu. Prvi pokretni bioskop, na opšte čuđenje publike, pojavio se 1910. godine, a već sledeće godine *Grand elektro bioskop* davao je redovno kino predstave dvaput dnevno”.

(Radomir Prica, *Autonomna gradska opština*, Sr. Mitrovica, 1969. 137).

Pretpostavlja se da je Mitrovica bila utvrđena još pre 1390. godine. Po red Svetog Dimitrija tu su postojale još dve crkve: Svete Marije i Svetog Nikole. Dimitrovica je bila privlačna i za Dubrovčane, naročito posle Budima, pa će oni i ovde imati veliku koloniju.

Nakon teškog poraza hrišćanske vojske kod Nikopolja (1396), Turci su prešli Savu kod Mitrovice i osvojili grad, tvrdi se izdajom. Mitrovica je tom prilikom spaljena i teško opustošena. “Turci na Ugre vojevaše” – beleži srpski letopisac – „Dimitrovce preseliše u Brusu”. Obnovljena Mitrovica nije mogla, u trgovačkom pogledu dostići nivo iz prethodnog perioda. Grad, u kome se pominje utvrđenje pripadao je kralju Žigmundu, a jedno vreme i despotu Đurđu Brankoviću. Pre konačnog turskog osvajanja (1521), ugarska tvrđava *Carstrum Zentdemeter* doživela je, u međuvremenu, još dva turska pustošenja i spaljivanja. U pismu upućenom Dubrovčanima, sultan Sulejman Veličanstveni se hvali da je njegova vojska osvojila Beograd i razorila sremske gradove, među kojima izričito pominje i Mitrovicu.

U najstarijem raspoloživom turskom popisu (defteru) Srema (1546) Mitrovica (Dimitrofča) je kategorisana kao selo-varoš. Naselje je tada imalo 70 hrišćanskih kuća (muslimani nisu popisivani) i dve crkve. Sudeći po

visini prihoda od skele (15.000 akči) tu se odvijao značajan trgovački promet, a veliki prihod priticao je i od tržišne trošarine (5000 akči).

Intezivan razvoj ovog naselja i njegovo prerastanje u muslimansku kasabu, odnosno šehar svakako treba povezati s činjenicom da je ovde bilo sedište Sremskog sandžaka. Do kraja XVI veka Mitrovica je imala 14 muslimanskih mahala, odnosno 630 domova, dok je broj hrišćana opao na 14. U kasnijem vremenu najdetaljnija obaveštenja o naselju ostavio je turski svetski putnik Evlija Čelebija (1663). Bila je to, kaže on, "vrlo lepa i divna kasaba poput kakvog šehera", sa 1500 daskom pokrivenih kuća ponajviše prizemnih. One malobrojne, na sprat, zidane su od tvrdog materijala i pokrivena éeramidom. U kasabi postoji 12 džamija, pet medresa (srednjih škola), deset mekteba (osnovnih škola), tri hamama (bilo je i mnogo kućnih banja sa pećima), nekoliko trgovačkih hanova, 400 dućana (uz one privremene, panadžurske, na obali reke Save). Jednom godišnje, u jesen, održavao se panadžur. Skupljalo se jako mnogo ljudi i stoke i "govorilo se bošnjački, srpski i bugarski". A stanovništvo "nosi potijesno i kratko odijelo, kalpake, grube papuče i čakšire sa kopčama". Pominje i vodenice na Savi, koje su bile postavljene na po dve lađe ("jako smiješne naprave na točak"). A vinogradi i bašte, koje se nalaze na suprotnoj strani "ukrašavaju cio svijet".

Posle Karlovačkog mira (1699), mitrovačka teritorija je pripala Austriji, a grad Mitrovica Turcima. Među ruševinama videle su se četiri turske džamije s minaretima, lepo kupatilo i česme. "Turci su sada veoma ljubazni" i, budući da je mesto većim delom naseljeno pravoslavnim življem dozvolili su i gradnju pravoslavne crkve, kazuje savremenik, opat Bonini.

Požarevački mir (1718), označava kraj dvovekovne turske vladavine na ovim prostorima. Godine 1745, Mitrovica je uključena u Sremsku vojnu granicu, pa je uskoro postala štabsko mesto (Petrovaradinske regimente i, kasnije, Sremske brigade) privlačno za oficire, trgovce i zanatlije, koji se ovde stalno naseljavaju.

Čuvanje starina

“Opštinsko poglavarstvo i načelnik Milekić, još 1880. godine, su povelu brigu o zaštiti spomenika kulture i čuvanju starina. Te godine su zabranili odnošenje, prodaju i izvoz arheoloških dragocenosti iz zemlje. Gradsko zastupstvo, na sednici od 20. juna 1885. godine donelo je odluku da poglavarstvo osnuje i ustroji Muzej za prikupljanje i čuvanje starina. Deo Milekićevog oglasa građanima glasi: ‘... molimo svakoga, koji bi pri kopanju ili inače naišao na kakve starine, stare zidine, grobove, staro oružje i oruđe, stare novce itd.. da to neodložno ovome poglavarstvu do znanja dostavi kako bi se moglo za pribeleženje stanja te položaja, u komu je to nađeno, a prema potrebi i na sačuvanje ovih starina postaviti.

Molimo dalje stanovnike ovoga grada, da ukoliko bi kogod ovakih starina već imao, ovomu poglavarstvu to dojavu i po mogućstvu na sačuvanje preda, a svaki će u poslednjem slučaju kao darovitelj muzeja biti u na to određenu javnu knjigu sa mestom, gde je, sa datumom, kad je što nađeno, ubeležen, a i preko javnih listova izrečice mu se zahvala”.

(Radimir Prica, *Autonomna gradska opština, Sr. Mitrovica*, 1969, 137–138).

Međutim, značajnim trgovačkim centrom Srema i Vojne granice, Mitrovica je postala tek nakon 1765. godine, kad je deo opštine proglašen za slobodni graničarski komunitet (dok je drugi njen deo ostao kao graničarski), odnosno kad je postala slobodna gradska opština. Oslobođenjem stanovništva od vojne službe i tereta, uz pravo na otkupljivanje od rabota, veoma su porasle mogućnosti za njegovo bavljenje ratarstvom, trgovinom i zanatstvom. Ovde su se održavala najpre tri, a zatim pet vašara

*Sremska Mitrovica, enterijer
palate Bajić, kaljeva peč i
nameštaj iz klasicističke
ampir epohe (Muzej Srema)*

godišnje, uz dva pijačna dana u nedelji. Osim “balkanskog” zanatstva, uzima maha i “evropsko”, čiji su nosioci mahom Nemci i Česi, koji su imali svoju posebnu opštinu *Comunitas Germanica*. Međutim, 1787, komunitet je ukinut i gradsko stanovništvo ponovo objedinjeno u opštinu kao štapsko mesto čime, u bitnom, nije zaustavljen razvitak varoši.

Od 1750, počeo je intenzivan i značajan period gradnji, koji je trajao više od jednog veka. Uporedo sa gradnjom koja je bila usko vezana sa Vojnom granicom, razvija se i druga vrsta graditeljstva – građanska arhitektura. Podižu se i sakralni objekti: pravoslavna crkva Svetog Stefana, Grkokatolička ili Rusinska crkva Vaznesenja; u narednom veku katolička crkva Svetog Dimitrija, a pre Prvog svetskog rata i sinagoga.

Još 1724. godine pominje se Srpska narodna škola. Najveći značaj za vreme Granice imala je nemačka viša štabna škola Petrovaradinskog puka, poznatija pod nazivom “Oberšul”. Godine 1838, Dvorsko Ratno veće dozvolilo je da se pri njoj, uz četvrti razred, otvori drugo godište u kome će biti zastupljene i privredne pouke. Ova godina uzima se kao datum osnivanje mitrovačke Gimnazije.

Sledeći značajan datum je 1881. godina, kada je uvažena molba građana i carevim rešenjem postojeća opština podignuta u red slobodnih kraljevskih gradova sa potpunom autonomijom.

Uskoro je železnica povezala Mitrovicu sa Indijom (1884), a potom i sa Vinkovcima (1893). Iste godine pored Mitrovice je prošao i prvi Orijent

Logor “Svilara”

Početkom avgusta 1945, ovde je, u bivšoj predionici svile, osnovan koncentracioni logor za radno sposobne i radno nesposobne Folksdojčere. Broj zatvorenika bio je, u proseku, uvek preko 1200. Logor je bio aktivan do maja 1947. Broj žrtava se ceni na oko 2000, odnosno poimenično identifikovanih 1033. Uzroci smrti: glad, tifus, dizenterija i smrzavanje.

ekspres, preko Hrvatske. Od tada počinje i nagli procvat trgovine i zanatstva.

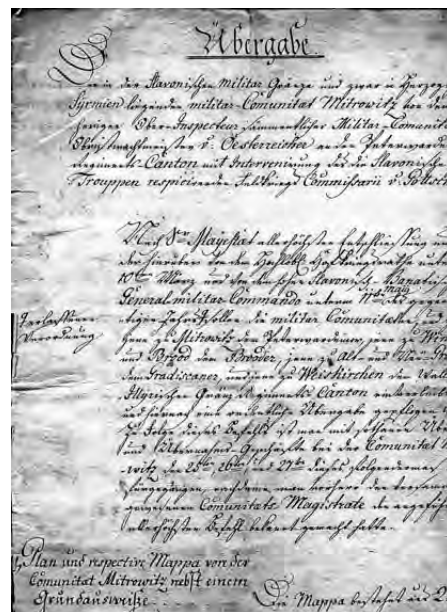
Broj stanovnika varoši je stalno rastao; u 1734. godini bilo je 168 domova; 1808 – 2 765 duša; 1870 – u Mitrovici je živelo 6000 duša, a 1902, u gradu je bilo 1817 kuća, odnosno 11.518 stanovnika, od kojih 4194 Srba, 3152 Hrvata, 2742 Nemaca, 732 Madara, 295 Rusina, 156 Slovaka i 247 ostalih. Po popisu iz 1911, broj stanovnika je iznosio 12.909, u gradu se nalazilo 627 vojnika, a u kaznioni 846 kažnjenika.

Stagnacija grada, kao posledica Prvog svet-skog rata, ogleda se i u broju stanovnika. Godine 1931, u Mitrovici je živelo 13.957 žitelja, ili 5611 Srba, 3278 Hrvata, 2889 Nemaca, 914 Madara, 1106 Rusina, 42 Rusa, 97 Jevreja i 20 Muslimana.

U Drugom svetskom ratu Mitrovica je bila stratište Srba u Sremu (“Tomićeva akcija”).

Nakon 1945, grad je počeo da se razvija u veliki industrijski centar. Sad je, sa svojih četrdesetak hiljada stanovnika, važan politički, kulturno-prosvetni i privredni centar za veliki deo Srema. Industrijska proizvodnja ima dugu tradiciju i zauzima značajno mesto u privredi. Najznačajnije privredne grane su: prehrambena industrija, metalska, drvna, automobilska industrija. A, uporedo sa procesom privatizacije u ovoj opštini se poslednjih godina otvara sve veći broj malih i srednjih preduzeća. Najzad, treba pomenuti i Slobodnu zonu koja se nalazi u okviru lučkog kompleksa.

U Mitrovici se nalazi Arhiv SANU (bivši patrijaršijski arhiv), Gradska biblioteka, Muzej Srema s galerijom slika, da spomenemo samo najznačajnije institucije.

*Deo Zapisnika predajne isprave
kojom se Mitrovica stavlja pod upravu
Petrovaradinske regimente 1787. godine
(IA „Srem“, Fond Gradsko poglavarstvo)*

NOVI SAD

*„Duhovna metropola”
i administrativni centar*

Leži na aluvijalnoj terasi i starom podunavskom putu kojim su se vekovima kretali razni narodi.

Mnogi od njih ostavili su ovde svoje tragove. Najstariji arheološki tragovi sa tla Novog Sada potiču iz neolita (oko 6500–4000. godina pre n.e). Područje ovog grada posebno odlikuju brojni lokaliteti iz bakarnog doba (oko 3800–2200, pre n.e). Registrovana su, takode nalazišta iz ranog, srednjeg i poznog bronzanog doba (kultura grobnih humki). Sudeći po brojnim i velikim lokalitetima, period gvozdеног doba bio je izuzetno dinamičan. U ostavama iz Futoga otkriveni su u celosti sačuvani pojasevi iz poznog bronzanog doba.

Ratnička plemena Kelta, prodirući iz zapadne Evrope, donela su kvalitetnije gvozdeno oružje i oruđe, nakit i grnčariju. Rimljani su na ovim prostorima podizali neselja i graditi puteve. Od njihovog vremena, a oni ovde stižu u drugoj polovini I veka pre naše ere, datira i vinogradarstvo na Fruškoj gori.

U VII veku u ove krajeve dolaze Sloveni. Iz doba seoba naroda sačuvani su brojni predmeti od stakla, zlata, srebra, bronzе i gvožđa, koji su pripadali Hunima, različitim germanskim narodima i Avarima. Propast Avarskog kaganata omogućila je teritorijalnu ekspanziju podunavske Bugarske, pa se u vreme kana Omurtaga (814–831) Bugarska na Tisi graničila sa Frančkom državom. Ugri, koji ovde stižu krajem IX veka, pod vodstvom Arpada, zatiču slovensko stanovništvo.

Nadiranje Turaka na Balkan izazvalo je masovno kretanje Srba prema severu. Bačka je pala pod tursku vlast 1541. godine.

Sadašnji Novi Sad spada u mlađe gradove, budući da je osnovan oko 1690/91. godine, kad je austrijska vojska, radi odbrane pontonskog mosta preko Dunava, izgradila, na njegovoj levoj obali široki mostobran (Brukšanać), naselivši u njemu odrede srpske milicije (koja je sačinjavala pomoćne trupe carske vojske). Ta nova naseobina – kasnije, najstariji deo Novog Sada – osnovana u neposrednoj funkciji Petrovaradinske tvrđave, zvala se Petrovaradinski šanac, Varadinski šanac, Racki šanac, samo Šanac i, najzad, Racka varoš. Uz sam Šanac počeli su, takode da podižu svoja staništa i ljudi drugih, nevojničkih zanimanja. I dok su graničari, koji su uglavnom živeli u istočnim delovima, potpadali pod ingerenciju vojnih institucija, drugi stanovnici, iz zapadnih delova naselja, bili su pod vlašću komore, odnosno civilnih vlasti.

Ko su i šta su bili i odakle su se doselili žitelji Varadinskog šanca? Graničari ili militari (kako su ih još zvali) bili su, gotovo po pravilu, Srbi, a naseljeni su u okviru opštih mera oko formiranja Vojne granice. Najstarije stanovništvo komorskog dela činili su: Srbi, Nemci, Hrvati i Mađari, da bi se uskoro tu nastanili: Jermeni, Cincari (koji su za sebe govorili da su Grci ili Kucovlasi), Rumuni, Jevreji, Rusini, Cigani i Slovaci. Petrovaradinski šanac postepeno se razvija u živo trgovište; 1719. dobija pravo držanja vašara; 1730. podignute su tu četiri drvene pravoslavne i jedna katolička crkva, pa osnovana Srpska narodna škola i Slovensko-latinska škola.

Ponovno pomeranje granice na Savu i Dunav (1739), dovodi do novog priliva stanovnika, kao i bogatih pravoslavnih zanatlija i trgovaca, Beogradana (Belgradci), Sarajlija i Mostarlija, koji su, udruženi u trgovačku kompaniju, uskoro održavali poslovne veze sa Poljskom, Venecijom i Turskom. Na istoku stižu do Persije i Indije. U to vreme podignuti su: Vladičanski dvor, sinagoga, jermenska i nova katolička crkva, a samo naselje već dobija konture današnje varoši. Godine 1748, poveljom carice Marije Terezije

(važila je do 1925), postaje slobodni kraljevski grad (Neoplanta, Neusatz i Ujvidegh, što su Srbi bukvalno, ali srećno preveli u Novi Sad), dobija grb, velike autonomne privilegije i ekonomske povlastice, koje omogućavaju njegov svestran i nagli uspon.

Prvi novosadski gradski sudac (najviši gradski službenik) bio je pivar, dok su ostali senatori bili trgovci i zanatlije, što je od samih početaka davalo gradu određen pečat. To su bili ljudi koji su se najviše zauzimali za dobijanje privilegija, a svojim zanimanjima su, takođe, naznačili ono što će ubuduće biti ekonomska, pa i društvena dominanta grada, a to su zanatstvo i trgovina, po kojima će Novi Sad tokom XVIII veka biti poznat. Tako su 1762. godine u gradu bile 173 zanatlije koji su se bavili 31 zanatom, među njima bilo je najviše krojača, pa ćurčija, čizmara. O značaju trgovine i zanatstva za grad ubedljivo svedoči popis iz 1774. godine. U gradu je, kako iz njega saznajemo, živeo 8491 stanovnik od kojih su 1134 lica bila vezana za trgovinu (490 trgovaca, 379 kalfi i 265 šegrti), dok su se zanatstvom bavile 902 osobe (373 majstora, 320 kalfi i 209 šegrti). Ili, ukupno 2036 osoba (odnosno više od 23 odsto ukupnog stanovništva). Uz ove delatnosti bilo je uslova i za razvoj ribarstva, pčelarstva (med i vosak nošeni su tada do Venecije i Trsta), pa kasnije baštovanstva, vinogradarstva i stočarstva (dželepi su terani do Austije i Češke). Iz Beča i

Statut slobodnog i kraljevskog grada Novog Sada na srpskom jeziku, 23. mart 1748. godine
(IANS, F.1 Fasc. 1 Sub. H/1748)

Augzburga uvožena je “nemačka” (gvoždarska) roba, a iz Turske, Persije i Indije – orijentalna.

U arhitektonskom pogledu grad je sav u znaku balkanskog naselja nad kojim dominira Petrovaradinska tvrđava, koja je s Novim Sadom bila povezana pontonskim mostom (najlepšim u Carstvu). Spolja je bio okružen velikim jarkom i nasipom, a na prilazima je imao četiri kapije: Dunavsku, Kisačku, Pirošku i Temerinsku. U samoj varoši postojalo je na desetine gostionica i svratišta u kojima su odsedali trgovci i nemačke putujuće pozorišne družine (sa pozorišnim predstavama sretali su se još stanovnici Varadinskog Šanca), tu je i katolička gimnazija, dva špitalja (ubožišta), knjižara i štamparija. Krajem stoleća, Novi Sad postaje najjači ekonomski centar na jugu Ugarske.

Porast nacionalne svesti u Srba javlja se i jača naročito posle Prvog srpskog ustanka (1804), koji su Novosađani pomagali oružjem i novcem (u čemu je naročito prednjačio bački vladika Jovan Jovanović).

Godine 1816, otvorena je srpska gimnazija, a dvadesetih godina svoje škole otvaraju i Nemci, Slovaci i Rusini, dok su Grci i Mađari to učinili još ranije. U vreme Revolucije 1848/49. godine došlo je do srpsko-mađarskog rata, grad je teško stradao od bombardovanja i požara. Posle poraza Revolucije, odlukom austrijskog cara (novembar 1849) stvorena je administrativna oblast Vojvodstvo Srpsko i Tamiški Banat, kojim je upravljao austrijski guverner sa sedištem u Temišvaru, a titulu vojvode nosio je sam car.

Već posle nekoliko godina, državnim zajmom (1,300.000 srebrnih forinti), na istom mestu, umesto orijentalnog Petrovaradinskog šanca sa primitivnim starinskim kućama, izgrađen je nov moderan grad. Početkom šezdesetih godina Novi Sad je “duhovna metropola srpskog naroda” (srpska Atina), tu se osniva prvo srpsko stalno pozorište (najstariji profesionalni teatar u našoj zemlji), tri godine kasnije iz Pešte prelazi Matica srpska (najstarija naučno-kulturna institucija kod Srba). Većinom, iz ovog

Gradska uprava

Prvi sudac Novog Sada bio je pivar Ignac Hajl, a prvi gradski kapetan Sava Nikolić. "Sudac je bio najviši gradski službenik i on je pored toga što je sudio u sporovima predsedavao sednicama Magistrata i zastupao grad. Gradski kapetan se starao za ličnu i imovinsku sigurnost građana, a bio je i najviši pretpostavljeni gradskoj policiji. U prvo vreme Novi Sad nije imao gradskog načelnika (*consul*). To zvanje će mu biti priznato 1788, a u njegov delokrug će dospeti sve ono što se odnosilo na privredu grada. Po svome položaju gradski načelnik je bio drugi čovek grada i u magistratskoj hijerarhiji dolazio je odmah posle suca. Građane je predstavljao predsednik Izbravnoga građanstva (*tribunus plebis*) koji je na neki način i kontrolisao Magistrat. Ovo su bili najviši gradski časnici koji su činili jezgro gradske uprave oko kojeg će se dalje razvijati administracija i gradske službe. Kada je, pak, reč o činovnicima, takođe treba kazati da se, kroz čitav XVIII vek, na svako povećanje broja činovnika gledalo prekim okom, a samo ustanovljenje novog činovničkog mesta u Magistratu ne samo što je dočekivano nerado, već se ono odlagalo koliko god je to bilo moguće".

(Aleksandar Forišković, *Kratak pregled prošlosti Novog Sada od antičkih vremena do 1944. godine*, Godišnjak Društva istoričara Vojvodine za 1980, 134).

vremena potiče i današnja arhitektura starog jezgra Novog Sada. U gradu izlazi devet listova na srpskohrvatskom jeziku (kasnije će ih biti 56 i 4 na mađarskom i nemačkom), 1866, u Novom Sadu se održava prva skupština Ujedinjene omladine srpske. Jedan od njenih najistaknutijih članova bio je Svetožar Miletić, koji je u Pešti pokrenuo list *Zastava*, ali ju je ubrzo prenelo u Novi Sad. *Zastava* je bila najpoznatiji i najrasprostranjeniji srpski list u Austrougarskoj carevini, a dopirala je i izvan njenih granica. List *Jednakost* (1872) i časopis *Straža* (1878), pokrenuti u Novom Sadu, spadaju u red najstarijih socijalističkih publikacija u Vojvodini i na Balkanu.

U drugoj polovini XIX veka Novi Sad postaje i administrativni centar Vojvodine, čemu znatno doprinosi novopodignuta železnička pruga Budimpešta – Novi Sad. Posle Austrougarske nagodbe (1867), stvoreni su bili

povoljni uslovi za razvoj kapitalizma i uspostavljen je ustavni parlamentarizam.

Poslednjih godina XIX i početkom XX veka grade se: železnička stanica, most, klanica, pivara, električna centrala; uvodi se tramvaj (trčika).

U novembru 1918, Velika narodna skupština Srba, Bunjevaca i ostalih Slovena (među 757 poslanika bilo je i sedam žena) donela je odluku o prisajedinjenju Banata, Bačke i Baranje Kraljevini Srbiji. Dan ranije to je učinila i Skupština Srema u Rumi.

U međuratnom periodu Novi Sad ima najveću i najraznovrsniju industriju u Vojvodini; i to prehrambenu, mlinsku, tekstilnu, drvenu, hemijsku, industriju građevinskog materijala, kožnu, elektroindustiju. Tu je i kolevka jugoslovenskog vazduhoplovstva (ima vojni aerodrom, a u fabrici „Ikarus”

*Kristof Brajer (Christoph Breier) iz
Gotloba; svedočanstvo o oslobađanju
kalfe bačvarskog zanata od cehovskih
majstora stolarskog i bačvarskog zanata
u Novom Sadu, s preporukom, 13. aprila
1825. (AV, F. 468, II-1-21).*

proizveden je prvi avion u Jugoslaviji). Godine 1933, otvoren je poljoprivredni sajam, tri godine kasnije kroz grad je prošla prva moderna automobilska saobraćajnica u zemlji (Horgoš – Novi Sad – Beograd – Caribrod, odnosno današnji Dimitrovgrad), a od 1929, tu je i sedište Dunavske banovine. Tada Novi Sad dobija svoj prvi bulevar, zgradu Banovine i novi most. U periodu od 1918, do 1941. godine broj stanovnika se kreće od 34.000 do 69.000.

U Drugom svetskom ratu grad je imao velike ljudske žrtve (pokolji i racije Srba i Jevreja) i bombardovan je pet puta. U posleratnom periodu Novi Sad je, sa svojih 46 fabrika, najveći industrijski grad u Vojvodini, sajamski je grad i veliki saobraćajni centar. Ima Univerzitet, TV i radio studio.

Takozvanom antibirokratskom (“jogurt”) revolucijom 1988, menjaju se politički odnosi u zemlji, a Novom Sadu se smanjuju nadležnosti. U ratovima na ex-yu prostoru gine sedamdesetak Novosađana, a u grad se slijavaju reke izbeglih i prognanih. Posleratni period 1996–1997, obeležavaju studentske građanske demonstracije protiv režima, a na čelo grada, izbornom voljom građana, dolaze opozicione političke stranke. Od kraja 1998, do kraja 2000. godine ovde deluje pokret Otpor.

Prilikom NATO bombardovanja 1999. godine Novi Sad je dosta stradao, a porušena su bila i sva tri mosta na Dunavu.

Novi Sad sa Petrovaradinom, Sremskom Kamenicom i prigradskim naseljima ima više od 300.000 stanovnika, što čini 20 odsto stanovništva Vojvodine. Drugi je po veličini grad u Srbiji. U njemu se nalazi Centralna matična biblioteka Vojvodine, Biblioteka Matice srpske (sa više od 7.000.000 knjiga), koja je počela javni rad još daleke 1838. godine. Iz Muzeja Matice srpske (1847) izrastao je 1947, današnji Vojvodanski muzej za arheologiju, istoriju, etnologiju i kulturnu istoriju Vojvodine. Tu su, takode Arhiv Vojvodine, Muzej grada Novog Sada, Pozorišni muzej Vojvodine, Istorijski arhiv, Novosadsko pozorište Ujvideki Sinhaz, Pozorište mladih, Sterijino pozorje, Kulturni centar Novog Sada, Novosadski otvoreni univerzitet.

PETROVARADIN

Sistematskim istraživanjima tvrđave ustanovljen je značajan kontinuitet praistorijskih kultura, počevši od paleolita.

Pouzđano se zna da je ovde, na stennovitim obroncima Fruške gore, bilo najpre rimsko utvrđenje *Cusum*. U XIII veku (1235), mađarski kralj Bela IV poklonio je Petrovaradin cistercitskom manastiru Ulkurdu i tada je prozvan Belefons (kasnije i *Bellefonte*).

Petrovaradin vremenom postaje sve značajnije naselje i to upravo zbog dunavske skele i sajмова koji su se tu održavali, a posećivali su ih trgovci iz čitave Ugaskе. Utvrđeni zamak na strmoj desnoj obali Dunava – Petrovaradinska tvrđava – verovatno je nastala posle tatarske provale, kad su izgrađeni i mnogi drugi utvrđeni gradovi na tlu Ugarske. Cisterciti, koji su i podigli ovu tvrđavu, dali su novom gradu, takođe ime Petrovaradin, a grad-trgovište na levoj obali Dunava od tada se sve češće naziva Vašaroš Varad ili Stari Petrovaradin.

Turci su ga osvojili 1526. godine i u njemu je, zbog važnosti vodenog puta koji je tuda prolazio uvek boravila ne baš mala posada.

Varoš, koja se pod tvrđavom prostirala, kasnije će dobiti status kasabe, što znači da je morala imati i prateće objekte islamske arhitekture (džamiju, han, hamam, pre svega). U varoši su živeli hrišćani (Srbi) i muslimani. Ovi prvi starali su se o skeli, a u vreme rata radili su i na podizanju mosta preko Dunava (za uzvrat, uživali su izvesne poreske olakšice), koji se za tu priliku podizao.

“Došli smo do jedne velike, lepe tvrđave” – zapisaće 1587. godine Prus Rajnhold Lubenau – „zvala se Petrovaradin, koja je izvanredno sagrađena, na stenovitom brdu, u krug, sa lepim kulama i bedemima i opasana je dvostrukim zidinama; između zidina nalaze se mnoge drvene kuće, unutra je

Josef Pleterl (Joseph Pletterl) iz Karlovaca;
kalfensko pismo potkivačkog zanata
ujedinjenog ceha u Petrovaradinu, 29.
oktobra 1846. (AV, F. 468, II-2-14)

i drugim ustanovama.

Petrovaradinska tvrđava, “Gibraltar na Dunavu”, kako su je zvali, zauzima površinu od 112 hektara i ima jedinstven sistem podzemnih hodnika dužine 16 kilometara.

Novi Sad i Petrovaradin čine (od 1929. godine) organsku celinu (s prekidom u vreme Drugog svetskog rata). To je i sad jedinstven grad, kroz koji protiče reka Dunav, spajajući urbanistički kompleks smešten na obroncima Fruške gore i ravničarski grad širokih bulevara i ulica, obogaćujući tako njegove prirodne lepote.

I ne samo to. Stara tvrđava – od srednjovekovnih zidina nije se sačuvalo ništa – je i umetnički centar koji sve više postaje i turistička meta, posebno je privlačan muzički *happening* Exit. Kažu, najveći u istočnoj Evropi.

velika crkva sa visokim tornjem”. Krajem XVI veka u Varadinu su postojale dve muslimanske mahale sa 128 domaćinstava, dok je hrišćanskih popisano 35.

Godine 1692, započinje, po Vobanovom planu, gradnja najveće fortifikacije u Austrijskom carstvu. Završena je 1780. Bila je to jedna od najimpresivnijih građevina vojne arhitekture

toga vremena u Evropi. Od 1783, u Petrovaradinu je bilo sedište Slavonsko-sremske generalne komande sa brojnim oficirskim kadrom i jakim vojnim garnizonom, vojnom bolnicom

Pogled na Zemun, 1608. godine, prema originalu iz Prandšteterovog putopisa

ZEMUN

Na raskrsnici važnih puteva

Ubraja se među najstarije gradove u našoj zemlji. Veoma pogodan geografski položaj i prirodni uslovi privukli su i zadržali ljude da u ovom delu međurečja osnuju naselje čiji se kontinuitet može pratiti od paleolita do danas. Nalazeći se na raskrsnici važnih puteva Zemun je, kao i susedni Beograd, doživljavao mnoge promene.

U VI veku pre n. e. nosioci raznih agrarnih kultura zadržali su se u jugoistočnom Sremu i na uzdignutim lesnim terasama i kraj reka osnovali naselja zemunica, lagumica (staništa u bregu) i poluzemunica odnosno staništa čiji su nadzemni delovi bili od kolja, pruća i slame. Tragovi te najstarije neolitske kulture (starčevačke) otkriveni su na Gardošu.

Punu afirmaciju neolitska civilizacija stekla je pojavom i razvojem vinčanske kulture. To potvrđuju mnoga nalazišta gde je otkopan i veći broj nadzemnih staništa – kuća od pruća oblepljenih blatom. Pronađeni upotrebn, ukrasni, votivni (zavetni) i drugi predmeti svedoče da su se stanovnici bavili zemljoradnjom, kao i ribolovom.

Dolazak Kelta (ili Gala) i njihovo konačno nastanjivanje – u III veku pre naše ere – otvara novo poglavlje u prošlosti mnogih naselja, a jedno od njihovih značajnih utvrđenih mesta bio je i Taurunum (današnji Zemun), u kome je bilo i glavno pristanište rečne flotile. Kelti su doneli savršenije poljoprivredne alatke i ratnu opremu, široko korišćenje gvozdene rude u zanatstvu, primenu vitla u grnčariji i kovanje novca koji su koristili u trgovini s drugim narodima.

Limes

U rimsko carsko doba utvrđena granica Rimske imperije. A činio ga je sistem fortifikacionih objekata – bedema, palisada, prezidijuma, kasta, kastela i burgosa – koji su međusobno povezani putem. Limes su držale pomoćne trupe, stacionirane u utvrđenjima, sa osmatračnicama i signalnim kulama između njih, na razmaku od približno 500 metara. Panonski Limes je počinjao utvrđenjem Ad Militare (Batina), pa se preko niza većih i manjih utvrđenja – današnjih Zmajevca, Kamenca, Iloka, Banoštora, Slankamena i Novih Banovaca – završavao kod Taurunuma (Zemuna). A štitio je provinciju Panoniju od upada Sarmata i ostalih varvarskih plemena naseljenih u današnjoj Bačkoj i Banatu.

Na prelazu iz stare u novu eru Rimljani su pokorili i keltske Skordiske u Sremu, a oko 10. godine n. e. osnovana je rimska provincija Panonija i Dunav postaje severna granica (limes) Rimskog carstva koju je, u ovom delu Srema, obezbeđivao i castrum Taurunum. Uređivanje odbrambenog sistema duž granice Imperije odigralo je presudnu ulogu u romanizaciji i urbanizaciji grada. Zemun je verovatno imao karakter vojnog utvrđenja i trgovačkog centra. Arheološki nalazi svedoče o relativno visokoj kulturi tadašnjeg stanovništva.

Prodor Huna 441. godine slomio je odbranu na rimskoj granici, pa je Zemun potpao pod njihovu vlast. Bio je to i kraj rimske dominacije i civilizacije u ovim krajevima.

U doba seobe naroda, koja traje sve do naseljavanja Slovena u ove krajeve i konačne propasti avarske države (799), Taurunum je delio sudbinu cele Panonije. Posle propasti avarske države Zemunom su vladali Franci, Bugari, Vizantinci, a zatim Mađari. U vezi s konačnim nastanjivanjem Slovena – koji se na ovom području pominju u VI veku – javlja se i slovenski toponim Beograd (878. godine), a mnogo kasnije, tek u XII veku i Zemun (zemljan). Ovaj slovenski naziv prvi put se javlja kod vizantijskih pisaca.

Prvi srpski ustanak

U Zemunu je boravio znatan broj ustaničkih prvaka i njihovih poverljivih ljudi. Zemunski trgovci krijumčarili su oružje, municiju, hranu i druge stvari potrebne ustanicima. U parlatorijumu kontumaca vođeni su 10. maja 1804, neuspešni razgovori o miru između najviših ustaničkih starešina i predstavnika dahija. Tada su ustanici zaključili prvi ratni zajam sa zemunskim trgovcima. U vreme približavanja turske vojske Beogradu, početkom oktobra 1813. godine, u Zemun je, sa grupom vojvoda prešao Karađorđe i oni su, izdržavši karantin, smešteni u manastir Fenek. I kasnije je Zemun bio najbliže sklonište srpskim izbeglicama, kao i političkoj emigraciji Srbije.

Zemun se razvio na padinama lesnog obronka i današnjeg Donjeg grada. Kroz Zemun su prošli i učesnici Prvog (1096), Drugog (1147) i Trećeg krstaškog pohoda (1189).

Ratovima između Vizantije i Ugarske bio je ispunjen XII vek i u tim sukobima Zemun je rušen i ponovo građen. Krajem istog veka vladavina Vizantije definitivno je zamenjena vlašću Ugarske, pa će do kraja XIV veka potrajati mirniji period procvata utvrđenih feudalnih gradova i njihovih podgrada, među kojima je bio i Zemun. Ostaci citadele “gotičkog stila”, kvadratne osnove, sa četiri kule na uglovima, podignute na brdu Gardošu (XIV-XV vek), ukazuju na tipično srednjovekovno naselje koje se koncentrično razvilo oko nje po padini lesnog obronka sa saobraćajnicama i odbrambenim bedemima koji prate konfiguraciju terena.

Prodor Turaka otvorio je novo poglavlje u prošlosti ovih krajeva. U vreme Sulejmanovog pohoda na Beograd, 1521. godine, najpre je, 12 jula, osvojen Zemun.

Turska vladavina u ovim krajevima potrajeće sve do 1717.

Naselje Zemun – pripada Osječkom ili Sremskom sandžaku – naziva se najpre selo-varoš, pa varoš i, najzad, kasaba, što znači da je tada njegovo stranovništvo bilo pretežno muslimansko. Zemun je sedište istoimene

Najstariji, prvi

1784 – ustanovljena Gradska bolnica (danas KBC – Zemun);

1786 – otvorena Nemačka škola;

1849 – osnovana prva štamparija;

1883 – otvorena Trgovačka škola;

1884 – Devojačka škola;

1854 – prva srednja škola (sada, Zemunska gimnazija);

1875 – izišlo Bratstvo, jedan od prvih socijalističkih listova u Vojvodini;

1885 – osnovano Pozorišno društvo;

u drugoj polovini XIX veka osnovana kulturno-umetnička društva, srpska, nemačka, hrvatska i jevrejska;

1900 – uvodi se električno osvetljenje.

nahije, a u XVII veku i kadiluka (područje na koje se protezala nadležnost jednog kadije, odnosno sudije). Turski Zemun treba da se nalazio na području današnjeg Donjeg grada, s tim, što ga nije čitavog pokrивao. Naselje je imalo džamiju (“lepa džamija s lepim kubetom pokrivenim olovom”, kako ističe francuski putnik Kikle) – podignutu, najverovatnije, na temeljima ranije hrišćanske crkve, jedan ili čak više hanova, verovatno hamam, osnovnu školu (mekteb) i tekiju. Hrišćanska crkva se verovatno nalazila na mestu današnje Nikolajevske. “Srbi imaju tu crkvicu”, 1578, nemački propovednik Štefan Gerlah, „kojoj je krov djelimice provaljen, a prednji je dio slamom pokriven, te naliči staji; samo nad oltarom daskama je pokriven, a polovina je otvorena. Turci ne dopuštaju da se prepokrije”. Što se tiče kuća, one su, shodno kasnijem svedočenju Austrijanca Otendorfa, bile ovde, kao i u ostalim gradskim naseljima na panonskom prostoru, obično od slabog materijala, drveta i blata. Evlija Čelebija ih opisuje kao sirotinjske, pokrивene

šindrom. Na Prandšteterovom crtežu Zemuna (iz 1608) vidi se da je naselje, osim jednog malog dela, bilo opasano palisadima, i verovatno je tako ostalo za sve vreme trajanja turske vladavine.

Sa Beogradom Zemun su povezivali mostovi koji su podizani za potrebe vojnih pohoda, što znači da obično nisu bili dugog veka, pa će se putnici prevoziti u Beograd skelom i čamcima. Inače, ovde je za vreme vojnih pohoda redovno konačila turska vojska.

I hrišćansko i muslimansko stanovništvo bavilo se poljoprivredom, a vremenom se javlja i sve više zanatlija. Na glasu su bili, kazuje Evlija Čelebija, zemunski kajmak i jogurt.

U državnu službu bili su uključeni najpre hrišćani, potom i muslimani, a ona se sastojala u gajenju poštanskih (menzilskih) konja (uz druge poslove).

Nakon turskog poraza kod Petrovaradina i Beograda (1716) jugoistočni Srem je, 1718. godine, pripojen Austrijskoj monarhiji. Grad se od tada svestrano preobražavao, a menjala se i struktura njegovog stanovništva; među Srbe, kao najbrojnije žitelje, useljavaju se i Nemci, a nešto ranije Grci, Cincari i Jevreji. Tako da je ubrzo postalo najznačajnije pogranično središte za trgovinu Austrije sa Turskom, jer je preko Zemuna prenošena gotovo sva roba srednje Evrope za Balkan, i obratno. Istovremeno je počela i planska izgradnja naselja širokih i pravih ulica. Godine 1730, osnovan je, radi odbrane od zaraznih bolesti, kontumac (ili karantin), koji je veoma doprineo razvoju trgovine.

Kada je Beogradskim mirom (1739), austro-turska granica ustaljena na Savi i Dunavu naglo je porasla važnost pograničnog Zemuna, pa budući da se vlastelinska uprava u ovakvim uslovima više nije mogla održati, vojne vlasti su 1746, otkupile posede plemića i sva naselja u južnom i istočnom Sremu, koja su tako ušla u okvir ranije obrazovane Vojne granice. A njen osnovni zadatak bio je da obezbedi državnu granicu prema Turskoj.

Kuća porodice Karamata u Zemunu

bule zidine čije su kapije čuvali vojnici. To je i vreme kad počinje da se razvija i predgrade – Gornja varoš (ili Josefstadt), a nešto kasnije i Franzental (*Franzenstal*).

Mirne godine XVIII veka povoljno su uticale na privredni i društveni razvitak grada, što se ogledalo u izgradnji i širenju naselja, kao i u povećanju broja njegovih stanovnika.

U XIX vek Zemun je ušao kao najlepša slobodna varoš u tom delu Vojne granice. U toku ovog stoleća bio je vezan za mnoge događaje iz političkog, privrednog i kulturnog života obnovljene Srbije.

Posle preuređenja Austrije kao dvojne monarhije (1867), Zemun je 1871. postao slobodni grad sa izbornim gradonačelnikom, a nešto kasnije ukinuta je bila i Vojna granica. Druga polovina XIX veka je i vreme kad se grade prve fabrike, pa se razvija drvna, kožna, pivarska, mlinarska, metalska, ciglarska i hemijska industrija. Tada se osnivaju prvi novčani zavodi i otvaraju savremeni hoteli. Grad je 1883. povezan železničkom prugom sa Budimpeštom, a sledeće godine, mostom na Savi – preko Beograda – sa Istokom.

Otkupljeno zemljište razdeljeno je seljacima i doseljenim vojnicima, koji su postali vojnici-graničari tada osnovane Petrovaradinske regimente (pukovnije). A, da bi se gradski stanovnici mogli posvetiti privrednom radu Zemun je već 1749. dobio prava slobodnog vojnog komuniteta s uređenim Magistratom. Varoš je bila opasana palisadima i rovovima, a krajem XVIII veka podignute su

Stanovništvo

- 1546** – 78 normalnih i 10 udovičkih domaćinstava;
- 1566** – 21 nuslimansko i 73 hrišćasnkih domaćinstava;
- 1745/46** – srpske porodice 216, nemačke porodice 115, grčko-cincarske porodice 2, ciganske kuće 9, jevrejske kuće 8, ukupno porodica i kuća 350, Grci bez porodica 27, Grci putujući 12;
- 1802** – pravoslavni 5642 (pretežno Srbi, Grci i drugi); rimokatolici 1266 (najvećim delom nemačke nacionalnosti), mojsijevci 157 (Jevreji), ostali 24, ukupno 7089;
- 1869** – građani 10.046;
- 1880** – građani 11.836, vojna lica 380, ukupno 12.216;
- 1900** – građani 14.517, vojna lica 562, ukupno 15.079;
- 1910** – građani 15.835, vojna lica 1296, ukupno 17.131;
- 1915** – građani 6028;
- 1921** – ukupno 18.524
- 1945** – Srba 12.767, Hrvata 8982, Slovenaca 1640, Nemaca 1861, Rusa 992, Mađara 865, Jevreja 94, Makedonaca 350, Slovaka 395, Čeha 125, Bosanaca 262, Cigana 53, Crnogoraca 139, Rumuna 35, Poljaka 33, Italijana 10, Francuza 7, Dalmatinaca 6, Turaka 3, Grka 3, Belgijanaca 3, njih 1638 iskazali su se za Jugoslovene, a 1332 nisu označili narodnost;
- 1971** – 95.142;
- 1981** – 135.424;
- 2002** – 145.751.

Srpska vojska oslobodila je Zemun 5. novembra 1918. godine i on je ušao u sastav novoformirane jugoslovenske države.

I u međuratnom periodu podignuto je ovde više fabrika, a 1934, Zemun je pripojen glavnom gradu. Nešto ranije (1927), otvoren je Aerodrom

Kontumac

“Prema opisima i dokumentima u kontumačkim i drugim skladištima nalazile su se velike i raznovrsne količine robe. Jedan savremenik poredi zemunski Kontumac s bazarom i istočnjačkim bezistanom, zbog njegovih magazina, mešovine jezika koja se čuje, i raznovrsnih artikala: vune, pamuka, crvene orijentalne pređe, sirove svile, tkanina, persijskih tepiha, indijskih šalova, safijana i druge robe u boji, makedonskog meda i voska, provansalskog i s drugih strana prispelog ulja, arapske kafe, pirinča, tokajskog i kiparskog vina, južnog voća, začina, raznih ulja i mirisa, tamjana, kornjačinih oklopa, zlatnih i srebrnih poluga i carigradskih perla”.

(Miodrag A. Dabižić, *Zemun*, Beograd-Zemun, 1987, 77)

i uskoro uspostavljena linija Beograd – Zagreb. Godine 1932, iz Beograda je preseljen Poljoprivredno-šumarski fakultet.

Nemačke trupe ušle su u Zemun 12. aprila 1941. godine, da bi se, potom, ovaj deo Srema našao u granicama NDH. U vreme rata Zemun je bio centar otpora i borbe protiv okupatora u južnom i istočnom Sremu. Broj poginulih se kreće oko 3000. Grad je oslobođen 22. oktobra 1944.

Savremeni Zemun je industrijski grad; u njegovom regionu lociran je znatan deo industrije beogradskog industrijskog bazena. Središte je opštine. Ima Poljoprivredni fakultet, Institut za kukuruz, Institut za stočarstvo, Rudarski institut, kao i više srednjih i osnovnih škola. Takođe i Operu i teatar, Madlenianum, Lutkarsko pozorište “Piunokio”, Zemunski kamerni orkestar, Zavičajni muzej, Bibliotreku “Sveti Sava”, Kulturno-sportski centar “Pinki”, Klub vazduhoplovstva, uz druge kulturne i sportske ustanove.

Od 1945. godine Zemun je gradska opština (s predsednikom) u sastavu grada Beograda i širi se prema jugu i jugozapadu, gde se već spojio s Novim Beogradom sa kojim je, kao i sa samim Beogradom, saobraćajno dobro povezan.

RUMA

Kontinuitet kulture i civilizacije

Povoljan geografski položaj, leži na južnim obroncima Fruške Gore, doprineo je, nema sumnje, viševjekovnom kontinuitetu kulture i civilizacije na ovom području. Iako ne leži na nekom većem vodenom toku, pored Rume su uvek prolazile glavne saobraćajne komunikacije povezujući je sa većim gradskim središtima u njenom susedstvu.

Prvi poznati stanovnici ovih krajeva bili su pripadnici raznih ilirskih i keltskih plemena. U okolini Rume pronađen je veliki broj praistorijskih predmeta (koplja, mačevi, vrčevi), a svakako najznačajniji arheološki lokalitet je Gomolava kod sela Hrtkovaca. U selu Borkovcu (kod Rume) otkriveni su rani ratnički grobovi iz mlađeg gvođenog doba.

Na razmeđu dveju era u Srem su stigli rimski osvajači. Na teritoriji same Rume nije se, međutim, nalazilo neko veće rimsko naselje već samo više poljoprivrednih imanja (*vila rustica*). Ali se nedaleko (kod sela Petrovaca) nalazio grad *Bassiana*, koji se pominje kao rimska kolonija. Tu je nađeno nekoliko rimskih nadgrobničkih spomenika, nešto nakita i novca.

U vreme seobe naroda razna germanska plemena, poput Huna, Avara i Slovena uništili su rimsku kulturu na ovom tlu. U narednim vekovima Srem je postao poprište sukoba Franaka, Bugara, Vizantinaca i Mađara.

Ruma je, pod imenom Arpatarlo (što na mađarskom znači, ječmeno gumno), zabeležena 1323. godine i bila je svojina raznih plemićkih porodica

(1519, u posedu Jakšića). Najstarije naselje sadašnje Rume treba da se nalazilo na potoku Borkovcu. U srednjem veku vodilo se kao varoš.

Pod svojim sadašnjim imenom zabeležena je u, zasad prvom (raspoloživom) turskom popisu Srema (iz 1546), kao selo sa 16 običnih i dva udovička domaćinstva. Među stanovnicima je upisan i jedan pop. Dve decenije kasnije Ruma je imala već 49 domaćinstava sa crkvom i tri sveštenika. Stanovnici su, kao i u prethodnom popisu bili Srbi koji su se bavili zemljoradnjom i stočarstvom. Selo je, saznajemo još, imalo crkvu, a pripadala su mu i dva selišta (mezre).

Tek nakon Požarevačkog mira (1718), Ruma je, kao i ovog puta celi Srem, ušla u sastav Habzburške monarhije.

“Kada je 1745, zbog razgraničenja između vojne i civilne teritorije u Sremu i stvaranja Sremsko-posavske vojne granice na jednoj i Sremske županije na drugoj strani, izgubio trgovište Mitrovicu, grof Marko Pejačević, vlasnik mitrovačkog spahiluka odlučio je da stvori novo trgovište na svom posedu i u njega prenese svoje sedište. Izbor je pao na zemljište u blizini sela Rume, na koje je trebalo naseliti novo stanovništvo, izgraditi kuće i stvoriti privilegovanu opštinu gradskog tipa. Osnovnu masu stanovništva trebalo je da čine Nemci, dobre zanatlije i zemljoradnici, koji bi brzo kultivisali zemlju i povećali prihode spahiluka”. Treba istaći da su spahije još od srednjeg veka rado naseljavale Nemce kao gradski elemenat.

Već sledeće godine Pejačević je stvorio plan “Nove Rume” sa pravim, širokim ulicama, ušorenim kućama i baštama uz njih. Od Dvorske komore u Beču izdejstvovao je ubrzo “naseljenički patent” i pristupio dovođenju Nemaca-kolonista u Rumu. U prvih pet godina u Rumu su se naselile 173 nemačke porodice sa 628 duša. Gotovo istovremeno sa Nemcima, naseljeni su ovde i Srbi (iz Mitrovice i Jarka). U najstarijem popisu Nove Rume (iz 1749. godine) zabeleženo je najpre, 40 srpskih kuća (bez naznake godine naseljavanja), zatim 26 nemačkih kuća (naseljenih 1747), pa 23 srpske

kuće (naseljene 1747) i, najzad, 95 kuća Nemaca i Hrvata (naseljenih 1748), ili ukupno 184 domaćinstva. Do kraja svog života Pejačević je primio još oko 60 nemačkih porodica. I Pejačevićev nasljednik, Josip, nastaviće ovu praksu primajući, u prvom redu, nemačke zanatlje (kolare, stolare, užare), pa će tako stići još 174 nemačke porodice. Državna vlast je pružala podršku spahiji u pogledu daljeg naseljavanja grada, ali je istovremeno nastojala da suzbije njegovu samovolju prema građanima, a naročito njegovo nastojanje da smanji zemljišni fond grada. Kasnije će se u manjim skupinama naseljavati srpski žiivalj naporedo sa Nemcima, Hrvatima i Mađarima sve dok u prvim decenijama XIX veka grad nije dosegao broj od 1500 kuća, koliko je bilo predviđeno ugovorom iz 1749. godine.

*Katolička i pravoslavna
crkva u Rumi
sr.wikipedia.org*

Popis zanatlija (oko 1815)

Zidari, tesari, stolari, bravari, staklari, kolari, čebedžije (pokrovčari), kovači, bačvari, užari, obučari, krojači, abadžije, ćurčije, sarači, sedlari, sapundžije, čizmari, opančari, gajtanari, mesari, lakireri, pivari, kujundžije-zlatari, sajdzije, šeširdžije, kožari, berberi, farbari, licideri, torbari, tkači, kazandžije, pećari, dimnjičari, puškari, mlinari.

(Slavko Gavrilović, *Ruma, trgovište u Sremu 1718–1848/49*,
Novi Sad, 1969, 221–223)

Istovremeno sa naseljavanjem kolonista, Ruma je sticala obeležje trgovišta. Grof Marko Pejačević se 1747. godine obratio carici Mariji Terezi s molbom da se u Rumi dozvoli održavanje četiri godišnja vašara kao i nedeljnog pazara svake subote. Deceniju kasnije broj godišnjih vašara se povećao na šest (prihodi od dva vašara bili su određeni opštini, a od ostala četiri, spahiluku).

Pošto su tokom 1748. godine podignuti: opšinska kuća, spahijska kurija i drvena rimokatolička crkva, trgovište Ruma dobila je svoju osnovnu fizionomiju.

Bilo je to pretežno ratarsko naselje, ali je imalo i razvijeno zanatstvo i jaku trgovinu. U zanatstvu su se posebno isticali Nemci kao nosioci tzv. “evropskih zanata”, u koje su se vremenom uključivali i Srbi. A što se tiče trgovine, ona je bila bezmalo isključivo u rukama Srba, povezanih sa turskim i austrijskim tržištem. Bile su zastupljene sve tadašnje vrste trgovine: stočna, žitarska, dućanska. Trgovci se, međutim, javljaju i kao zakupci pustara, mesnica, krčmi, vašara i drugih izvora prihoda.

Budući da se u to vreme duhovni život razvijao kroz crkvu i školu, crkve i škole rimokatoličke i pravoslavne veroispovesti imale su značajno mesto u istoriji Rume. Ovde su i Srbi i rimokatolici imali vrlo dobre škole, tzv. male gimnazije, koje su se fuzionisale 1787. godine, ali su se već 1800,

razdvojile i paralelno razvijale. U XVIII veku podignute su i dve pravoslavne crkve: Svetog Nikole (1758) i Voznesenska (1761), a u narednom veku završena je pravoslavna crkva Sošestvija svetog duha i izgrađena katolička crkva Svetog križa (1813).

U vreme revolucije 1848/49, trgovište Ruma bilo je u centru zbivanja. Tu je stvoren narodnjački pokret Srema, a kasnije je srpsko-vojvođanski pokret našao ovde značajno središte.

Kraj XIX i početak XX veka obeležava ubrzani privredni i društveni razvoj ovog naselja.

Neposredno po završetku Prvog svetskog rata u Rumi je 24. novembra 1918, održana skupština na kojoj su se delegati iz celog Srema izjasnili za prisajedinjenje Srema Kraljevini Srbiji.

Trend razvoja nastavljen je ovde i tokom dvadesetih i tridesetih godina minulog veka. Tada je Ruma bila najveća žitna pijaca u Kraljevini Jugoslaviji. Status grada dobila je, međutim, tek 1933. godine.

Nakon Drugog svetskog rata, posle stradanja i izгона Nemaca, menja se etnički sastav stanovništva.

Ruma je sada privredni i kulturni centar istoimene opštine. Ima oko 30.000 stanovnika među kojima su najbrojniji Srbi, a slede pripadnici nacionalnih manjina: Hrvati, Mađari, Nemci.

Najveći broj stanovnika zaposlen je u industriji (mlinska, gumarska, metalna) i poljoprivredi. Ruma je dobro povezana sa Beogradom, Novim Sadom i Šapcem. Uz škole – osnovne, stručne, gimnaziju – ima i nekoliko ustanova kulture. Ali i sport i rekreacija zauzimaju značajno mesto u životu Rumljana. A, blizina Fruške gore, sa brojnim manastirima smeštenim na njenim padinama, čini Rumu i zanimljivom metom turista.

ICHTNOGRAPHIA
UNIVERSORUM TERRARUM
COMITATIBUS
BACS et BODROGH
ARTICULARITER UNITIS
IN BREVIASSERUM

Antoniom Bauer
Generali Illustratione, etc. etc.

Explanatio Signorum

Alimentaria Comitatus & Districtus punctis
...
Comitatus: Linae piceae punctis signata denotantur
...
Reliqua omnia viae communicationis sunt
6. m. latae.

Millaria Romanica, quorum 1.5 in uno Gradu: Meridiano
Grad. Long. et Lat. Pars

via Pastulas et EN
via com. vici - Cap. sunt 12. m. lata.
via com. vici - Cap. sunt 10. m. lata.
Reliqua omnia viae communicationis sunt
6. m. latae.

TABULA
 REGNI HUNGARIE
 ET TRANSILVANIÆ
 a Geometris
 ESTIMATA a P.A.
 auctore
 quam in universam formam
 rediit
 quatuordecim tabulis
 auctore
 ANNO 1840 MDCCCXL
 P. I.

HUNGARIA.

REGNUM

SEGEDINENSIS
COMITATUS

ARADENSIS
COMITATUS

ARADENSIS
COMITATUS

COMITATUS
INFERIOR

ZARANDENSIS
COMITATUS

SABARTENSIS
COMITATUS

REGIS
COMITATUS

BACSAJENSIS
COMITATUS

REGIS
COMITATUS

REGIS
COMITATUS

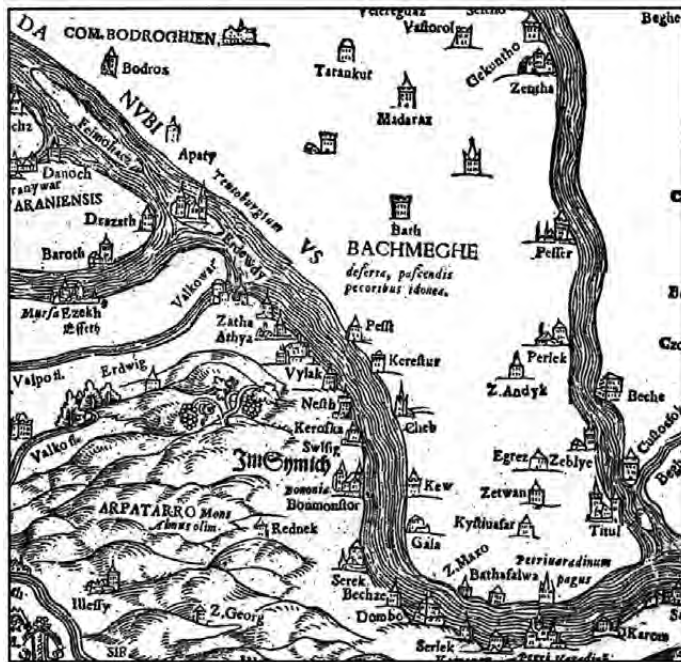
SIRMONIENSIS
COMITATUS

PANNONIA
DISTRICTUS

PANNONIA
DISTRICTUS

TRANSILVANIA

VALACHIA

Ovaj simpatični, ali strogo utemeljeni brevijar vojvodanskih gradova, sa njegovim zanatlijama, seljacima i gospodom tokom istorije; kućama i palatama, ulicama i pijacama, skelama i mostovima, prugama i fabrikama, iznenadiće svakog čitaoca zbirnim utiskom o tome šta je zapravo Vojvodina i šta je sve ona darovala i srpskoj urbanoj kulturi, koja se tako teško konstituiše, jer se stalno osporava.

—*Iz predgovora Dimitrija Boarova*

